

“AN OBSERVATIONAL STUDY ON PURISHVAHA SROTODUSHTI HETU AND LAXANA IN PURISHVAHA SROTODUSHTI PATIENTS HAVING SEDENTARY LIFESTYLE.”

Sameer Kulkarni

Professor Samhita Siddhant Aditya Ayurved College, Beed.

Abhijeet Joshi

Associat Professor Rasashastra and BK Aditya Ayurved College, Beed.

Vinod Rahinj

Associate Professor Kriya Sharir Aditya Ayurved College, Beed.

ABSTRACT:

Ayurveda is an ancient wisdom used to cure ailment and also to maintain healthy body with healthy mind. Research is not only the finding new things but also to validate old things. In present study 100 sedentary lifestyle patient of *Purishvava Srotodushti* patients are observed for their *Hetu* and *Laxan* in order to better understanding of fundamental facts of *Purishwaha Srotas* in modern era.

KEYWORDS : *Purishvaha Srotas, Vegasandharan, Ajeerna, Adhyashan, Vishamashan.*

INTRODUCTION

Ayurveda is healing science based on the studies and keen observations of intellectual seers from India. In present era, technology is so much developed that anything can be easily achieved with least physical efforts. Lifestyle of todayhuman beings is sedentary and the diet habits become with more irregularities. Because of all above said factors, people are highly prone to irregular bowel symptoms which is actually due to *Purishvaha SrotasDushti*.

On other hand bowel discomfort is becoming burning issue in the society. According to most of experts, majority of people of either sex does not have the identifiable cause for their ailment.

In *Ayurved* as *Acharya “Agnivesh”* has given depth about Knowledge about *Purishwaha Sroto Moolasthan, Dushti Laxan* and *Hetu in Charak Samhita Vimanthan Pancham Adhyay.*¹

पुरीषवहानां स्रोतसांपक्वाशयोमूलस्थूलगुदं च, प्रदुष्टानांतु खल्वेशमिदं विशेषविज्ञानं भवति;

तच्चथा-कृच्छ्रेणाल्पाल्पसंशब्दशलमतिद्रवमतिग्रथितमतिवहुचोपविशन्तं दृष्ट्वापुरीषवहान्यस्य

स्रोतांसिप्रदुषश्टानीतिविद्यात्।

संधारणादत्यशनादजीर्णोध्यशनात्तथा।

वक्रवाहीनिदुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च॥

In above context we have conducted an observational study of *Purishawaha Srotas Dushti Hetu* and *laxan* in 100 patients having bowel complains and sedentary life style. This study will be helpful to know the status of *Purishawaha Srotas Dushti* in patienys having sedentary life style and correlation between *Hetu* and *laxana*.

Methods and material

Phase One:

Literary research: the compendia of *Ayurvedic* text were studied thoroughly to find out *Purishvaha Srotodushti*.

Phase Two:

Survey – Selection criteria:

A. Inclusion criteria:

1. People working in the same bank of the ranks clerk and officer.
2. Bank employees of the age group 30-60 irrespective of sex, color, caste from different branches of Pune.
3. Bank employees having one or more of the following symptoms.

[a] <i>Drava malapravrytti</i>	[b] <i>Sashabda malapravrutti</i>
[c] <i>Sashool malapravrutti</i>	[d] <i>Alpa malapravrutti</i>
[e] <i>Grathit malapravrutti</i>	[f] <i>Sakashta malapravrutti</i>

B. Exclusion criteria:

1. Bank employees of the age above 60 and below 30
2. Bank employees below or above the mentioned ranks.
3. Bank employees working outside Pune city.
4. Bank employees suffering from serious diseases like cancer, HIV Aids.

C. Sample size: About 100 bank employees.

Phase Three:

1. A suitable questionnaire was prepared which was attached along with for recording the history of these people.
2. From the history etiological factors affecting *Purishvahha Srotas* was analyzed.
3. Effect of these etiological factors affecting *Purishvaha Srotas* were compared with the etiological factors explained in *Ayurvedic* literature.

Observation and Results:

Following observations are seen in study

1. Age and Sex distribution

Age Category	M	F	Total
< 30	-	1	1
30 – 39	3	2	5
40 – 49	22	28	50
50+	35	8	43
Total	60	39	99

Mean Age is 47.7 years.

2. Prakruti Distribution

Prakruti	M	F	Total
Pitta+Kapa	28	21	49
Pitta+Vata	29	15	44
Vata+Kapha	3	3	6
Total	60	39	99

3. Occupation and working hours in a day

All 99 cases are from a white collar job and working for 8 hours per day.

4. Mode of travel

Majority of cases (65%) are travelling by two wheeler, 9% travel by car and other 21% use public transport. 5% of the cases walk to their work place. Average time for travel is 15 minutes

5. Sex wise Distribution of Cases in Various

Pain	M	F	Total
1. krischen	12	8	20
2. Alalpam	3	6	9
3 Sashabd	39	23	62
4Sashool	33	22	55
5Atidrav	27	15	42
6 Grathit	25	15	40

6. Number of cases with various Hetu

Hetu	Number	Percentage
<i>Vega Sandharan</i>	70	70.7
<i>Atyashan</i>	52	52.5
<i>Ajeerna</i>	29	29.3
<i>Adhyashan</i>	36	36.4
<i>Doorbalaagni</i>	52	52.5
<i>Krush</i>	4	4.0
<i>Viruddhannasevan</i>	80	80.8
Bakery Products	97	98.0
Leafy Vegetables	98	99.0
Sprouted Legumes	96	97.0
Exercise	32	32.3
Habits / Addiction	23	23.2
BMI	57	57.6

DISCUSSION:

To reach up to the depth of the knowledge the 'Uha' is the important step in the *Dnyangrahana prakriya*.

Here discussion is carried out on observation and result obtained during study.

1. Age and sex distribution:

In this survey total valid entries are 99. Out of which 60 are males and 39 are females. There are only 6 individuals from the age group below 40. The maximum population is from age group 40-49 and almost similar number is from age group 50-59. These both age groups are very much indicative of their class who has settled but stressful life. They are having almost similar habits of suppressing the natural urges, having lots of leafy vegetables, sprouted legumes, *VirruddhaAaharsevan* which is affecting their *Purishvaha Srotas*.

2 Prakruti distribution:

The maximum affected *Prakruti* is *PittaKapha*. And second one is *PittaVata*. Individuals of *VataKaphaPrakruti* are less in this particular survey. There is no much difference in *PittaKapha* and *PiitaVataPrakruti* individuals. Since *PittaPrakruti* individuals are having *MruduKoshtha*. Their *Purishvaha Srotas* gets affected easily. When combined with *Vata* it tends for *Sang* type of *Srotodushti* and with *Kapha* tends to *Atipravrutti* type of *Srotodushti*.

3 Working hours and Occupation:

All the 99 cases are from white collar job and working for 8 hours per day. This is conclusive of the fact that most of this class is having sitting jobs. So there is no much movement which might

be *Hetu* for *Ajeerna* which in turn the etiological factor for *Purishvaha Srotodushti*. Also due to working for 8 hours per day tends to suppress the natural urges which are important etiological factor for *Purishvaha Srotodushti*.

4 mode of transport:

Majority of individuals (65%) are traveling by two wheeler, 9% travel by car and remaining 21% use public transport. 5% of the cases walk to their work place. Average time for travel is 15 minutes.

5 Sex wise distribution of cases in various Pains:

There are six types of *VedanaVishesha* observed in *PurishvahaSrotodushti*. They occur in different gradations. These gradations are done according to recurrence of that symptom in particular week. In this evaluation *Sashabda Malapravrutti* is the most observed complaint in this particular sample. And least observed is *AlpaMalapravrutti*. *SashoolaMalapravrutti* is also common symptom observed. *Atidrava* and *AtigrathtMalapravrutti* are the two opposite symptoms occurring in the same *Srotas*. But interestingly prevalence of both is almost similar. This concludes that *Atiprvrutti* and *Sang* type of *Srotodushti* are almost having similar prevalence in *Purishvaha Srotas*. Also there is no sex wise distribution of any symptom in this particular sample. All symptoms are evenly observed in both sexes.

6. Number of cases with various *Hetu*:

The *Hetu* of *Purishvaha Srotodushti* are divided in two broad groups for this particular study. Out of which first group is list of *Hetu* explained by *Charakacharya* as the *PurishvahaSrotodushtiHetu* in the 5th chapter of *Vimansthan* of *CharakaSamhita*. While other group is of other *Hetu* which are directly not mentioned by *Charakacharya* but they affect the *PurishvahaSrotas*. These *Hetus* are due to changed lifestyle of individuals. In the first group i.e. classical *Hetu* most available *Hetu* is *Vega Sandharana* while least available *Hetu* is *Krushta*. After the *Vega Sandharana*, *Atyashana* and *Durbalagni* are the two classical *Hetus* which significantly affect the *PurishvahaSrotas*. The prevalence of other two classical *Hetus* like *Adhyashana* and *Ajeerna* is in lesser percentage. The habit of individuals of this sample to sit for longer hours and suppressing the natural urges is affecting the *Purishvaha Srotas* the most. Loss of appetite and eating before the proper digestion and recurrent eating habits are also affecting the *Purishvaha Srotas*.

While in other group the most available *Hetu* is consumption of leafy vegetables in this particular sample. Also consumption of sprouted legumes, bakery products, *Viruddhaanna Sevan* is almost having similar prevalence. This is the significant observation. This indicates the role of changed lifestyle in this sample. Individuals of society are changing their food habits. They are eating the food articles which are contraindicated in *Ayurved* for longer use. Individuals are changing their food habits according to advertisements and media propagation of particular food items. Also individuals prefer instant food items rather than traditional food items. All these *Hetus* affect *Purishvaha Srotas* of individuals of this sample.

7. Correlation of various *Hetu* with *Vedana Vishesh*

<i>Hetu</i>	<i>Kruchen</i>	<i>Alpalpa m</i>	<i>Sashabd a</i>	<i>Sashool</i>	<i>Atidrava</i>	<i>Grathi t</i>
<i>Vegasandharan</i>	N.S.	N.S.	N.S.	Significant	Significant	N.S.
<i>Atyashan</i>	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.
<i>Ajeerna</i>	Significant	Significant	N.S.	N.S.	Significant	N.S.
<i>Adhyashan</i>	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	Significant	N.S.
<i>Doorbalagni</i>	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	Significant	N.S.
<i>Krusha</i>	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.
<i>Virrudhashan</i>	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.
Bakery Prod.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	Significant	N.S.
Sprouts	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.
Leafy Veg.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.
Exercise	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.	N.S.

CONCLUSION:

The *Purishvaha Srotas* is one of the commonly affected *Srotas*.

1. The etiological factors like *Vega Sandharana*, *Atyashana*, *Ajeerna*, *Adhyashana*, *Durbalagni*, *Krushata*, *Virruddha Aahar Sevan*, consumption of Bakery products, Leafy vegetables, and Sprouted legumes vitiate the *Purishvaha Srotas*.
2. The most available *Hetu* for vitiation of *Purishvaha Srotas* from the classical text is *Vega Sandharana*.
3. The most available *Hetu* for vitiation of *Purishvaha Srotas* from other *Hetus* is consumption of Leafy Vegetables. The other *Hetus* like consumption of Bakery products and Sprouted Legumes and *Virruddha Aahar Sevan* are almost similar in prevalence to consumption of Leafy vegetables.
4. Mostly affected *prakruti* found to be *Pitta Kapha*.
5. Only *Atipravritti* and *Sang* type of *Srotodushti* are available in *Purishvaha Srotas* in this sample.
6. Vitiation of *Purishvaha Srotas* is not related to sex.
7. Changed lifestyle of bank employees is affecting their *Purishvaha Srotas*.

REFERENCES:

1. Agnivesha, Charak Samhita with Sanskrit commentary, „Ayurved Dipika”, by Chakrapanidatta and Jalpakalpataru, by Gangadhar, Tratiya khanda, Chaukhamba orientaliya Varanasi - 1, first edition, 1991.
2. Agnivesha, Charaka Samhita, with Hindi commentary, „Charaka Chandrika”, by Dr. Brahmanand Tripathi, Published by Chaukhamba Surabharati, in 1996.
3. Acharya Sushruta, Sushruta Samhita, with Hindi commentary, „Ayurvedtatvasandipika”, By Kaviraj Ambikadatta Shastri, Published by Chaukhamba Surabharati, in 1996.
4. Acharya Sushruta, Sushruta Samhita, with Sanskrit commentary, „Nibandhasangraha”, by Dalhana, edited by Yadavji Trikamaji Acharya, Published by Chaukhamba Surabharati, in 1994
5. Acharya Vagbhata, Ashtangahrudaya with Sanskrit commentaries „Sarvanga Sunder”, by Arunadatta and „Ayurved Rasayana” by Hemadri, edited by Bhishgacharya Harishastri Paradakara Vaidya, Published by Chaukhamba Orientalia, 9th edition, in 2005.
6. Acharya Vagbhata, Ashtangasangraha with Sanskrit commentary „Shashileka” by Indu, edited by Dr. Shivprasad Sharma, Published by Chaukhamba Series, First edition, in 2006
7. Acharya Vagbhata, Ashtangahrudaya, with Marathi commentary, „Sartha Vagbhata”, by Dr. G. K. Garde published by Anmol Prakashana Pune, in 1985 121

A STUDY OF SPORTS ACHIEVEMENT AND SPORTS PERSONNELS OF GOVERNMENT AND PRIVATE SCHOOLS BELONGS TO NATIONAL CAPITAL REGION: A COMPARATIVE STUDY

Nitesh Kumar

Ph.D. Research Scholar, Department of Physical Education, Swami Vivekanand Subharti University, Meerut, Uttar Pradesh.

Dr Sandeep Kumar

Professor & Head, Department of Physical Education, Swami Vivekanand Subharti University, Meerut, Uttar Pradesh.

ABSTRACT:

The purpose of study was to compare the sports achievement & sports personnel between government and private schools situated in the NCR, Delhi. In this study fifty schools of NCR were selected (25 Govt & 25 Pvt) through random sampling. For the purpose of the study the data have been collected through self-developed data sheet containing all required information and same has been collected with the help of google sheet. After collection of data, the descriptive statistics and t-test (Independent) was applied for the analysis of data. The result of the present study was found that there was significant difference in the sports achievement and Sports Personnel between the government and private schools. The study shows that the sports achievement and sports personnel of private schools found better in comparison of government schools of National Capital Region.

KEYWORDS: *Sports achievement, sports personnels', government schools, private schools, national capital region*

INTRODUCTION

SPORTS PERSONNELS:

The role of physical education personnel in the society is important. Physical education personnel are the architect of the future sportsman and backbone of physical education programme in educational institutions. They can make the physical education programme successful and effective by their leadership qualities. Physical education personnel's plan and direct the programme for effective implementation. Students show interest when they work under competent Physical education personnel.

Today, Physical Education teachers are playing a number of diverse as well as specialized roles as teachers, officials, organizers and administrators. A physical education teacher should be a good planner in the sense that he must understand the objectives of physical education and design a programme that fits into the total educational programmes. He/she should also compare the

objectives to the local needs or the area of Physical Education in which the students are weak or are interested in improving themselves.

The responsibilities of Physical Education teacher have increased manifolds in modern scientific age. The expectations of the society and nation towards Physical Education teachers are very high in the sense that they are the only leaders who can protect and save the general fitness of the sedentary people in the machine age. The rise of sports science such as Physiology, Sports Psychology, Sports Sociology, Kinesiology, Biomechanics has further added to the already enhanced scope of the duties of Physical Education teachers. The qualities, traits and characteristics of personality and character of the Physical Education teachers, by and large, are abstract concepts. Prescribing norms and objective standards on this account is but impossible. Only academic and professional qualifications - not even competencies – can be desirably listed out so that one could adhere to their prescribed standards. From an idealistic point of view, a Physical Education teacher ought to have commitment to the profession, alertness of body and mind, adjustability, initiative, fitness for work, discipline, enthusiasm, sincerity, self-control, sociability, super motor capacity, sense of humor, honor, dignity, self-confidence, impartiality, communicative skills, sportsman's spirit etc. He must be a model for his students and colleagues with regard to his character, conduct and behavior (Kamlesh, 2002).

With the change in the concept of Physical Education, the role of the Physical Education teacher has gone beyond the playground and entered the classroom teaching. It is perhaps far more important for a physical education teacher to concentrate upon success factors rather than think about failures in order to achieve proper results. In order to meet the high standards of the profession, Physical Education teachers must take advantage of all the information available to them about the students. This includes the characteristics and needs of the pupils, the facilities and tools with which they may work, organizational and administrative factors that affect the programme and knowledge of the subject matter and activities they are going to undertake.

Physical Education is neither a business nor an industry; it is a field of education where the inter-personal interaction is better understood as a means of socialization process than a trade transaction. In its multi-dimensional perspective, Physical Education is -a programme of activity, an instructional process, a field of organization and administration and an area of research and development. Accordingly, a Physical Education teacher has to use the skills and aptitudes for a business-like approach to “man, movement, mind and material” and there are neither short cuts nor compromise on quality, competence and efficiency of those involved. But unfortunately, in proportion to the expectations of the society, the Physical Education teachers have not been given due place and recognition. They face a lot of problems while carrying out their responsibilities. Bad

working conditions, ill maintained playgrounds, lack of facilities create obstacles and hurdles in their efficient and smooth functioning. The Indian teachers today operate in an environment full of uncertainties, turbulence and even hostility.

SPORTS ACHIEVEMENT:

To enhance the image of the nation, the games and sports activities either on competitive level or on recreational level is becoming an essential at National and International level. Games are also very helpful in developing character building, international friendship and mutual understanding for health to lead a healthy and happy life. Therefore, promoting the program related with physical education and sports, and creating the sports environment among the society should be the prime task of policy makers and executors. To get the fame at International level, it is essential to provide the high standard of coaching and facilitation of good equipment and diet. The favorable environmental factors of suitable facilities and coaching plays an important role in shaping up the growth of players' personality. The level of participation and achievement, either single or combined, through interaction with each other always give the satisfactory results towards sports achievement. The ambiguity in appointment, dissatisfaction and eventually the crumbling of individual character and increase in physiological working, one necessity either a changed method of activity which may bring about the fulfilment of some need or want. It is called attention to by instructors and clinicians that generally people learn and develop by communication impersonation and perception. This can be efficient or unsystematic. In any case, the ecological elements of appropriate offices and instructing do assume a predominant job in getting down to business the development of the character, level of accomplishment, either single or group, through communication with one another. In the event that the climate is amicable and program is well through the development might be fullest, in this way, high accomplishment, else it could be hampered

MATERIAL AND METHOD:

The objective of study was to compare the Sports Achievement & Sports personnel between Government and Private Schools of National Capital Region and it was hypothesized that there is no significant difference in Sports Achievement & Sports personnel between Government and Private Schools of National Capital Region.

For the present study 50 senior secondary schools (25 Government and 25 Private) of National Capital Region were selected by using random sampling. The data was collected as per the nature of descriptive study based on static group comparison design through self-prepared data sheet. The sports achievement and available sports personnel's' details were collected in the duration of last three academic years.

For the analysis of collected data, the descriptive statistics was applied and to compare the sports achievement & personnels' between the government and private schools of National Capital Region, the t-test was applied. The level of significance was set at the 0.05.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Table – 1

Comparison of Sports Achievement between Government and Private Schools

Sports Achievement	Category	N	Mean	S.D.	t-ratio
	Government Schools	25	27.04	36.06	1.84
	Private Schools	25	54.84	66.25	

*Level of significance at 0.05, df-48, table value - 1.68

Table -1 shows the average score of Sports Achievement between Government and Private schools of National Capital Region i.e., 27.04 & 54.84 respectively. The table shows the significant difference in Sports Achievement between the Government and Private schools, as the t-ratio 1.84 was found higher than the required table value 1.68 at 0.05 level of significance.

It shows that the Sports Achievement of Private Schools was found higher in comparison to Government Schools. The graphical representation of Comparison of Sports Achievement between Government and Private Schools is presented in **Figure-1**.

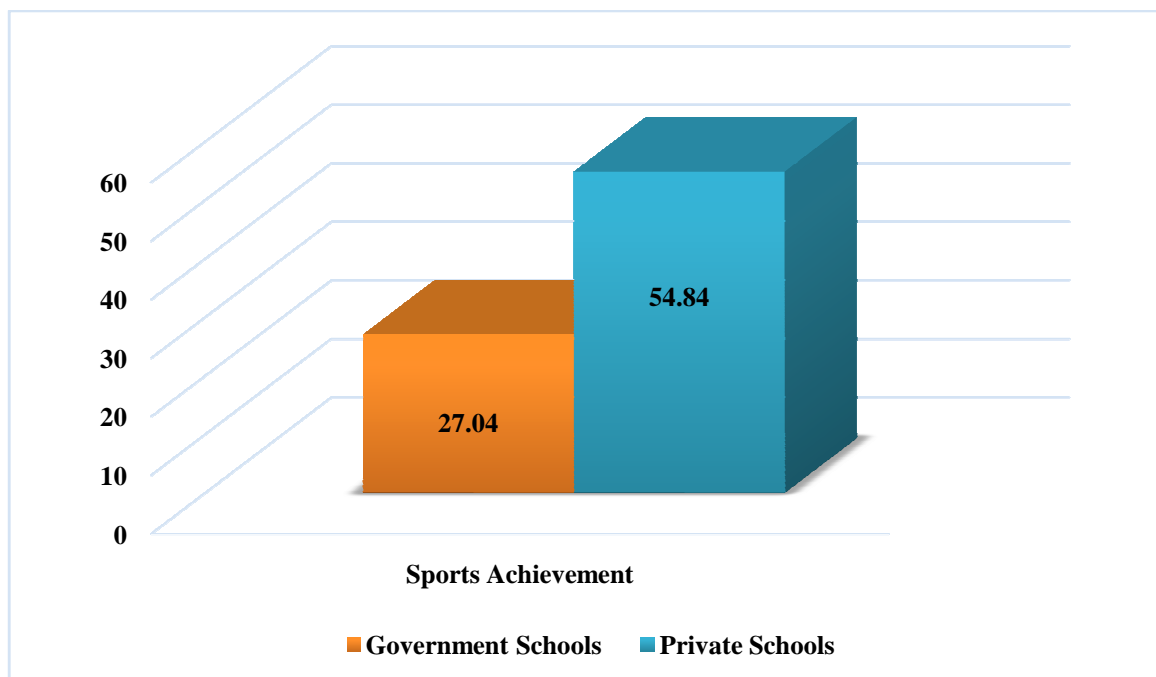

Table – 2

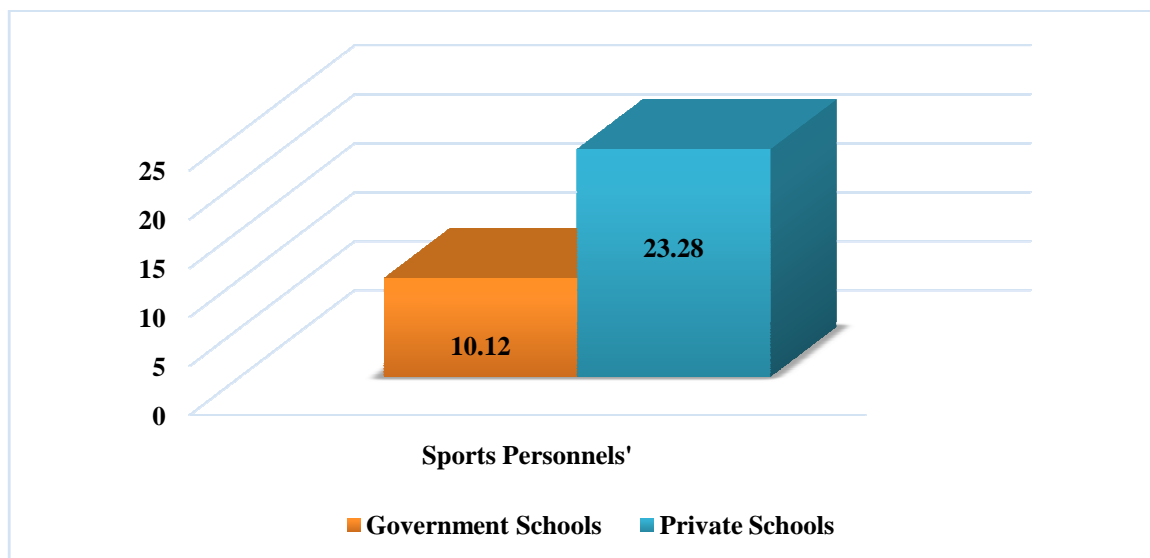
Comparison of Sports Personnel's Between Government and Private Schools

Sports Personnel's	Category	N	Mean	S.D.	T-Ratio
	Government Schools	25	10.12	6.78	4.95
	Private Schools	25	23.28	11.40	

***level of significance is at 0.05, df-48, table value - 1.68**

Table -2 shows the average score of Sports Personnels' between Government and Private schools of National Capital Region i.e., 10.12 & 23.28 respectively. The table shows the significant difference in Sports Personnels' between the Government and Private schools, as the t-ratio 4.95 was found higher than the required table value 1.68 at 0.05 level of significance.

It also shows that the scores of Sports Personnels' of Private Schools were found higher in comparison to Government Schools. The graphical representation of Comparison of Sports Personnels' between Government and Private Schools is presented in Figure-2.

RESULT OF THE STUDY:

The analysis of the study shows that the Government and Private schools situated in National Capital Region had a significant difference in Sports Achievement and Sports Personnels'. The reason behind this that the availability of sports personnels' to achieve the sports achievement in Government Schools may be adequate as per the laid down norms and standard but there may be a lacking of utilization of them and the proper execution and guidance not reaching the students. However, in this competitive era of privatization of education, the private schools providing more facilities in term of appointing the Sports Personnels' and developing the high standard sports facilities. The students also using properly the available facilities under the guidance of skilled professionals.

REFERENCES:

1. B.S. Thakur, and L. Mohan "Personality Traits, Anxiety and Achievement Motivation Level of Volleyball Players and NonSpotmen", Journal of Sports and Sports Sciences, 31(4),2008, pp.23-29.
2. C.P. Singh, M. Ahmed, and I. Hussain, "A Comparative Study of Sports Achievement Motivation between Male and Female Badminton Players" Vyayam-Vidnyan, 43(3), 2010, pp.30-33. www.bjssm.bmj.com/content/44/supplement_1
3. D.K. Dureha, M. Singh, S. Yaduvanshiand P Mishra, "A Comparative Study of Incentive Motivation and Anxiety Level between National and International Hockey Players" British Journal of Sports Medicine,44(1), 2010, pp.58.

4. Dalwinder, S., & Sonia, S. (2013). Sports achievement motivation among wrestlers and judokas-a comparative study. *International Journal of Behavioural Social and Movement Sciences*, 2(1), 70-75.
5. Domuschieva- Rogleva, G. (2015). Determinant of sport motivation with wrestling athletes. *Research in Kinesiology*, 43(1), 94-98.
6. Elliot and McGregor “Test anxiety and the hierarchical model of approach and avoidance achievement motivation”. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 1999, pp.628-644.
7. K. Kaur, N.P. Sharma and D.K Dureha.“Relationship between Achievement Motivation and Pre-Competition Anxiety of Indian Inter University Hockey Players” *Scientific Journal in Sports and Exercise*,3(2), 2007, pp.24-26.
8. Kumar, M. R. (2011). Effect of Urban-Rural Belongingness on Mental Toughness of National Male Judo Players. *Journal of Sports Sciences*, 2, 4.
9. M.L. Kamlesh, “Educational Sports Psychology”. (New Delhi-Friends Publication, 2006).
10. M.L. Kamlesh, “Educational Sports Psychology”. (New Delhi-Friends Publication, 2006).
11. M.L. Kamlesh. “Sports Achievement Motivation Test”[http://Shodhaganga. Inflibnet.ac.in /10603/2737/12/12](http://Shodhaganga.Inflibnet.ac.in/10603/2737/12/12) – chapter 3. 1990
12. M.L. Kamlesh. *Foundations of Physical Education*, (New Delhi: Metropolitan Book Co. Pvt. Ltd.), Pp.183-185.
13. Robert Glyn C. “Achievement Motivation in sports”. Department of Physical Education. University of Ilinois.
14. Tammy A. Schilling. “Achievement motivation: Conceptions of ability, subjective experience, task choice, and performance”. *Canadian journal of sports Psychology*,91, 2001, pp.238-246.
15. Z. Khan, S.Khan, and N.Ahmad“Sports Achievement Motivation among Asian Players” *AMASS Multilateral Research Journal*, 2(2), 2010, pp.7-9.

A COMPARATIVE STUDY OF ACADEMIC ACHIEVEMENT BETWEEN THE GIRL PLAYERS AND NON-PLAYER GIRLS OF KENDRIYA VIDYALAYA OF AGRA REGION

Awadhesh Kumar Singh

Ph.D. Research Scholar, Department of Physical Education, Swami Vivekanand Subharti University, Meerut, Uttar Pradesh.

Dr Sandeep Kumar

Professor & Head, Department of Physical Education, Swami Vivekanand Subharti University, Meerut, Uttar Pradesh.

ABSTRACT:

This research study was led with the sole purpose of comparing the academic achievement of girl players and non-player girls Kendriya Vidyalaya school of Agra Region. Prime objective of the study was to compare and assess the girl players and non-player girls Kendriya Vidyalaya schools of Agra Region. To conduct this study in total 10 Kendriya Vidyalaya schools were selected from Agra region. This study was conducted through survey research design. Overall, 100 samples were selected as subject through random sampling method out of which 50 were Girl players and 50 were non player Girl's studying in the different Kendriya Vidyalaya schools of Agra Region. All the students selected for study were ranging from 15 yrs. to 19 yrs. And were studying in class 9th to 12th. The data was collected through survey method by using a self-constructed data inventory sheet. For analysing the data, the descriptive statistics i.e., Mean and standard deviation along with independent t-test were employed. The findings of this research study suggest that there is no significant difference in academic achievement the girl players and non-player girls Kendriya Vidyalaya schools of Agra Region (U.P.).

KEYWORDS: *Academic achievement, Kendriya Vidyalaya, player Girls, non-player Girl students, Agra region*

INTRODUCTION:

It is really important that we promote competitive support in the schools. It is very important that we recognise that has to be underpinned by good quality physical education and sports and by getting people into pattern of exercise (Sebastian Coe)

Numerous studies show that together with study and participation in sports and physical education activities develop good leadership qualities, better time management, attention, focus and discipline among children. Many other studies also show and conclude that altogether with sports and studies leads to wholesome development of children. (Stevenson 1990, Cote 1999).

Participation in sports and academic achievements have a positive relationship as defined through the truth of personality development which are gained due to participation in sports such as emotional stability, motivation, consciousness, and feeling of responsibility. As described in a study conducted in Slovak given an understanding of finding difficulties in coping up with achieving academic goals and maintaining balance between sports and academic curriculum. These two dimensions sports and academics confronts each other unless supported by parents and friends. (Geraniosova et al; 2014).

Few studies conducted in past has revealed that non playing girls are more passive in behaviour and prone to give up more easily then player girls it means active participation in sports makes girls more active and tough in life.it is concluded in these studies that in comparison to male athletes female athletes not only brought more positive changesbut they also secure higher academic achievements in terms of grades and marks (Gneezy, Nicdenic and Rusr- 2003; Nieclevie and Vesterhumd, 2007).

Many developed countries have understood the importance of games and sports and the qualities which are being developed by the participation in any physical activity. but in India scenario is entirely different games and sports is not considered as necessary as scholastic subjects.it is listed in miscellaneous categories. most of times it is taken as leisure time activity only. Various school boards are also not giving due emphasis on sports in their curriculum. Moreover, students participating in sports activities at school or outside school as school team are not getting any sort of true academic compensation. Since they sacrifice many academic classes while practicing and while going for participation in the various competitions like cluster, regional and national tournaments hence their academic cost is very high in comparison of the academic compensation that they are actually getting from the school boards.

In recent years there is a steady transformation in the distinctive approaches of Indian culture towards games and sports activities. Society nowadays becoming more aware and affectionate towards sports activities as they feel that participation in games and sports activities support them to retain substantially fit. parenthoods are allowing their children to participate in the sports activities and at the same time they strictly want their child to focus on the study as well. Anyhow, they don't want any distraction of their children from academic goals because of the participation in games and sports activities, maybe they are threatened with the thought that what will happen to the child if he doesn't perform well enough in sports.

HYPOTHESIS:

- Null hypothesis was considered with the assumption that there will be no significant difference between the means of academic achievement of Girl players and non-player Girls of Kendriya Vidyalaya schools of Agra region (U.P.).

RESEARCH OBJECTIVES:

The following Objectives were kept:

- To compare Academic achievement between the Girl players and non-player Girls of Agra region.
- To assess the academic achievement of Girl players and non-player Girls of Kendriya Vidyalaya schools of Agra region

RESEARCH METHODOLOGY-

Selection of Subjects-

To conduct this study in total 10 Kendriya Vidyalaya schools were selected from Agra region. The study was based on survey research design. overall, 100 samples were selected as subject through random sampling method out of which 50 were Girl players and 50 were non player Girl's studying in the different Kendriya Vidyalaya schools of Agra Region. from each Kendriya Vidyalaya, in total 10 girl students were selected out of which 5 Girl players and 5 non-player Girlswere opted from their category.

Selection of Variables

academic achievement in terms of sessional marks converted into final percentages is selected as research variable for this study.

Collection of data:

- The primary and secondary data was collected by survey method using self-constructed data inventory sheet. The data inventory sheet was such designed by the research scholar to obtains all the necessary information in the desired format.

Statistical Technique:

- To analyze the collected data, independent t-test along with the descriptive statistics i.e., Mean & S.D. was applied to compare the selected variables. For the present study, the significance level was set at 0.05.

ANALYSIS OF DATA:**TABLE – 1****ASSESSMENT OF ACADEMIC ACHIEVEMENT OF THE PLAYERS AND NON-PLAYERS OF KENDRIYA VIDYALAYA**

ACADEMIC ACHIEVEMENT	TYPE	N	MEAN
	PLAYER GIRLS	50	74.94
	NON-PLAYER GIRLS	50	72.39

Table reveals the average score of Academic Achievement of players and non-players Girls of Agra region i.e., 72.39 and 74.94 respectively. According to central board of secondary education's 9-point grading system, this score falls in B1 grade with 8 grade point. which is well above the average grading.

Table – 2**COMPARISON OF ACADEMIC ACHIEVEMENT OF K.V. STUDENTS OF AGRA REGION**

	TYPE	N	MEAN	S.D.	T-RATIO
Academic Achievement	GIRLS PLAYER	50	72.39	9.14	1.458
	NON-PLAYER GIRLS	50	74.94	8.31	

*Significant At 0.05 Level at df- 98, Table Value-1.660

Table no. -2 depict the average score of Academic Achievement of girl players and non-player girls of Agra region i.e.,72.39 and 74.94 respectively. Table shows insignificant difference between player's girls and non-player girls from Kendriya Vidyalaya of Agra region as the acquired t-ratio 1.458 was found lower than the necessary table worth 1.660 at 0.05 level of significance

DISCUSSION:

This study reveals that there is no significant difference found between the means of academic achievement of Girl players and non-player Girls of Kendriya Vidyalaya schools of Agra region (U.P.).

although, from the means, we can say that the academic achievement of non-player girl students of Agra region was higher which is not conclusive and cannot be suggest as significant difference while comparing with Girls player students of Kendriya Vidyalaya in Agra Region.

The million-dollar problem which was being discuss since decades that is engagements in games and sports activities put any effect academic performances of student players' is answered here on the basis of results and findings of this study. It may be stated that engrossment in sports activities does not obstruct students from achieving academic goals. This conclusion is supported by other research studies like- Feng.S.Din (2005-06), Xiaohui Guo and Chad D.Mayerhoefer (2006), studies investigative the associationamongst involvement in games & sports and academic achievement displays positive association fox et; el (2010), Brob; (2010),Cox, (2007).Miller et; el (2003),

Some other studies indicate that involvement in games and sports activities induce learning and helps in achieving higher mark's Shephard (2012), Holler (2010).

It is undoubtedly revealed here that there is not a big difference in the marks and grades of Girl players and non-player Girl's to draw a significant statistical difference in terms of academic achievement.

CONCLUSION:

From the table and graph mentioned above it is concluded that participation in sports activities as school team doesn't obstruct students from achieving academic goals. the findings of this study show that non player girls have secured higher marks then the player girls of kendriya Vidyalaya of Agra region but average marks obtained by players and non-players girl students of Kendriya Vidyalaya Agra region are not big enough to be called as significant difference

REFERENCES:

1. Aries Elizabeth, Danielle Mccarthy, Peter. Salovey, Mahzarin R Banaji. A Comparison of Athletes and Nonathletic at Highly Selective Colleges Academic Performance and Personal Development, Research in Higher Education. 2004; 45(6):577-602.
2. Broh, B. A. (2010). Linking extracurricular programming to academic achievement: Who benefits and why? *Sociology of Education*, 75, 69-96.
3. Carlson, R.C. (1997). In search of the expert sport performer. *Science in the Olympic sport*, 1, 1-13
4. Chomitz, V. R., Slining, M. M., McGowan, R. J., Mitchell, S. E., Dawson, G. F., & Hacker, K. A. (2009). Is there a relationship between physical fitness and academic achievement? Positive results from public school children in the North-eastern United States. *Journal of School Health*, 79, 30-36.
5. Cote, J. (1999). The influence of the family in the development of talent in sports. *The sport psychologist*, 13, 395-417
6. Cousins, M. E. (2004). *The relationship between student participation rates in Texas public school extracurricular activity programs and related factors of academic achievement, attendance, drop outs and discipline*. Doctoral Dissertation, University of Texas, Austin.
7. Cox, R.H. (2007). *Sports psychology: Concepts and applications* (7th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
8. Crosnoe, R., & Muller, C. (2004). Body mass index, academic achievement, and school context: Examining the educational experiences of adolescents at risk of obesity. *Journal of Health and Social Behavior*, 45, 393-407.
9. Din, F. S. (2005). Sport activities versus academic achievement for rural high school students. In *National Forum of Applied Educational Research Journal-Electronic* (Vol. 19, No. 3E, pp. 1-11).
10. Dwyer, T., Sallis, J. F., Blizzard, L., Lazarus, R., & Dean, K. (2001). Relationship of academic performance to physical activity and fitness in children. *Pediatric Exercise Science*, 13, 225-237.

11. Dyke Kimberly R. Academic Achievement of Elementary Students: A Comparison Study of Student Athletes versus Non-athletes, 2013. Electronic Theses and Dissertations Paper 1142. <http://dc.etsu.edu/etd/1142>
12. Fox, C. K., Barr-Anderson, D., Neumark-Sztainer, D., & Wall, M. (2010). Physical activity and sports team participation: Associations with youth academic outcomes in middle school and high school students. *Journal of School Health*, 80, 31-37.
13. Fujita, K. (2008). *The effects of extracurricular activities on the academic performance of junior high students*. (Master thesis). The Master's College, Walnut Creek, CA.
14. Grissom, J. B. (2005, February). Physical fitness and academic achievement. *Journal of The American Society of Exercise Physiologists*, 8(1), 11-25.
15. Gupta Sachin. Sports participation and academic achievement of Government Schools Boys in Bundelkhand region- a longitudinal study, *Academic sports Scholar*. 2015; 4(4):305.
16. Harris o. Athletics and academics: Contrary or complementary activities? In: Sport, Racism and Ethnicity, G. Jarrie (Ed.). London, UK: Burgess Science Press, 1991, 124-129.
17. Hart E, CT Shay. Relationship between physical fitness and academic success, *Res. Quart.* 1964; 35:443-445.
18. Hauser WJ, Lueptow LB. Participation in athletics and academic achievement: A replication and extension, *Sociol. Quart.* 1987; 13(19):304-309.
19. Intrator, S. M., & Siegel, D. (2008, September). Project coach: Youth development and academic achievement through sport. *Journal of Physical Education, Recreation and Dance*, 79(7), 17-23.
20. Lumpkin Angela, Judy Favor. Comparing the Academic Performance of High School Athletes and Non-Athletes in Kansas in 2008-2009, *Journal of Sport Administration & Supervision*. 2012; 4(1):23.
21. Miller KE, Melnick MJ, Barnes GM, Farrell MP, Sabo D: Untangling the links among athletic involvement, gender, race, and adolescent academic outcomes. *Social sport J.* 2003, 22: 178-193.
22. Mohammad Ahsan, Kumar Anand. A study of the academic achievement of children belonging to working and non-working mothers, *International Journal of Education and Allied Sciences*. 2013; 5(2):19-22
23. Sebastian Coe Quotes. (n.d.). BrainyQuote.com. Retrieved April 15, 2019, from BrainyQuote.com website: https://www.brainyquote.com/quotes/Sebastian_coe_515353
24. Shepard, J., Salina, C., Girtz, S., Cox, J., Davenport, N., & Hillard, T. (2012). Student success: Stories that inform high school change. *Reclaiming Children and Youth*, 21(2), 48-54.
25. Stevenson, G.L. (1990). The early careers of international athletes. *Sociology of sports journal*, 7, 238-253.
26. Thapa, S. K., Moran, T., Baro, M., Limbu, R., & Singh, O. J. A comparative study on academic achievement between athletes and non-athletes.
27. The Effect of Participation in School Sports on Academic Achievement Among Middle School Children, Xiaohui Guo, Chad D. Meyerhoefer, October 10, 2016.
28. The experience of dual career through Slovak athletes' eyes. Kristina Geranosova, Noora Ronkainen. *Physical culture and sport. Studies and research* 66 (1), 53-64, 2014.

EFFECT OF JÑĀNA MUDRA ON ANXIETY LEVEL AMONG YOUNG ADULTS

Naman Kumar Saraswat

Ph.D Research Scholar, Department of Physical Education, Swami Vivekanand Subharti University, Meerut, Uttar Pradesh.

Dr Sandeep Kumar

Professor & Head, Department of Physical Education, Swami Vivekanand Subharti University, Meerut, Uttar Pradesh.

ABSTRACT:

Gyan/Jñāna mudra the mudra of knowledge gives rise to the knowledge, the root chakra and reduce tension and depression. Stimulating the air element this pose spiritually awakens and calm the body and mind and resulted into increasing memory power, pituitary gland production and stimulate nervous system. It sharpens the brain and increases the concentration ability, building mental prowess. A regular practice of this mudra considerably controls the level of anxiety, anger, stress, depression and even insomnia. For the present study, male and female students aged between 18-25 years were included. Yogmudra intervention (Jñāna Mudra) was tried as per experimental design and anxiety level was measured using through SCAT questionnaire (Sports competition anxiety Test). Scores were recorded before and after performing yogmudra. This was observed that regular practice of JñānaMudra in normal healthy person creates and improves mental toughness and reduces level of anxiety.

KEYWORDS:Yogmudra, Jñāna Mudra, Chin Mudra, Anxiety.

INTRODUCTION:

Mudras has been described as attitudes of energy flow, designed to connect discrete pranic force with Universal or cosmic force. There exists a plethora of ancient techniques associated with yoga. Yogmudra is a primeval style practiced along with pranayama or meditation. The word Mudra finds its roots in Sanskrit meaning ‘gesture’ or ‘attitude’. Mudras represent the psychic, emotional, devotional and aesthetic gestures or attitudes.^[1]

In scientific expressions, mudras act as a tool to access and inspire the unconscious reflexes and primal, instinctive habit patterns which are originated in the primitive areas of brain around the brain stem. They create a subtle, non-intellectual connection with such areas. Each mudra establishes a specific link and simultaneously affects the body, mind and prana differently. The target is to generate fixed, repetitive postures and gestures which can be easily snapped by the practitioner out of natural habits and thus set up a more polished consciousness.^[2]

The science of mudra is an ancient science which relates to the energy flows in mind and body. Its an expression of internal feeling by ways of posturers, hands, palm, fingers, feet and body.^[3] This is an integral part of yoga and a scientific knowledge of spirituality and physical wellbeing. Mudra involve the entire body, by doing mudras, subtle hand and finger movements make important connections in the nervous system and stimulate specific energy pathways. These mudras (hand postures) have potential benefits for physical, mental and emotional wellbeing.^[4] There are mudras to address headaches, pain, anxiety, depression, stress, the health of lungs and heart, cholesterol, pain in any body part and almost every system of the body.^[5]

Anxiety is an individual's response to dangers or threats, real or imagined. While some degree of anxiety response is beneficial to prepare the body to cope better with the stressful condition, excessive anxiety results in deterioration in performance. Thus, one can speak of normal anxiety and pathological anxiety.^[6] Pathological anxiety is an inappropriate response to a given stimulus, by virtue of its intensity or duration. It probably results from a poorly regulated or overreactive adrenergic system of the midbrain locus ceruleus, and manifests as heightened sympathetic activity.^[7]

SCIENCE OF MUDRA :

The principle of mudras is that the transfer of energy takes place from higher level to the lower level. This law is applicable in thermodynamics, electricity, electrostatics, magnetism, atomic and nuclear bonding. According to Ayurveda, human body is made up of five elements: Agni (fire), Vayu (Air), Aakash (space), Pruthvi (Earth) and Jal (water). Under healthy conditions, our body has an optimum balance of all these elements. However, imbalance in any one of them affects the body in a negative way. This ultimately leads to illnesses. When specific mudras are performed, any imbalance in the above stated five elements is restored and the person recovers.^[8]

JNĀNA MUDRAS:

The word jnana means wisdom or knowledge thus jnana mudra is the gesture of intuitive knowledge. Jnāna mudra, therefore, is the psychic gesture of consciousness. Symbolically, the small, ring and middle fingers represent the three gunas or qualities of nature: tamas, inertia; rajas, activity and creativity; and sattwa, luminosity and harmony. Jnana Mudra (psychic gesture of knowledge) Assume a comfortable meditation posture. Fold the index fingers so that they touch the inside root of the thumbs. Straighten the other three fingers of each hand so that they are relaxed and slightly apart. Place the hands on the knees with the palms facing down. Relax the hands and arms.^[9]

HYPOTHESIS:

The following hypothesis was drawn for the study:

1. The 4 weeks Jnānayogmudra interventions will have positive impact on anxiety level on young female adults.
2. The 4 weeks Jnānayogmudra interventions will have positive impact on anxiety level on young male adults.

METHODOLOGY:

For the study Pre-test and Post-test randomized group experimental design was used. For the present study 25 male and 25 female students for experimental group. The following practices were performed by the experimental groups for 4 weeks except Sundays and holidays. The training program was prepared for the students keeping in view to improve the selected physiological characteristics. Preparation and Gayatri Mantra: 3 minutes followed by yogmudra practice for 15 minutes and ending om for 2 minutes. In this study psychological characteristic anxiety was measured pre- and post-training thorough pre- and post-experimental research method in which standardized methods have been used for collection of data. Pre-test and Post-test data of selected physiological characteristic were collected with the help of reliable tools of measurements to find out the significant difference. The data was collected with the reliable instruments and tools before and after giving the Yogmudra Intervention to the experimental group using SCAT questionnaire (Sports competition anxiety Test). Scores were recorded before and after performing Yogmudra. For the purpose of the study, descriptive statistic (mean, standard deviation, standard error and independent t-test) as the statistical technique and the level of significance was set at the 0.05 level.

ANALYSIS OF DATA:**Tables: Effect of Gyan/Jnana Mudra on Anxiety level:****Table -1 Female Students**

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Before Training	25	20.8800	2.90574	.58115
After Training	25	15.6400	1.38082	.27616

	Test Value = 0					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
Before Training	35.929	24	.000	20.88000	19.6806	22.0794
After Training	56.633	24	.000	15.64000	15.0700	16.2100

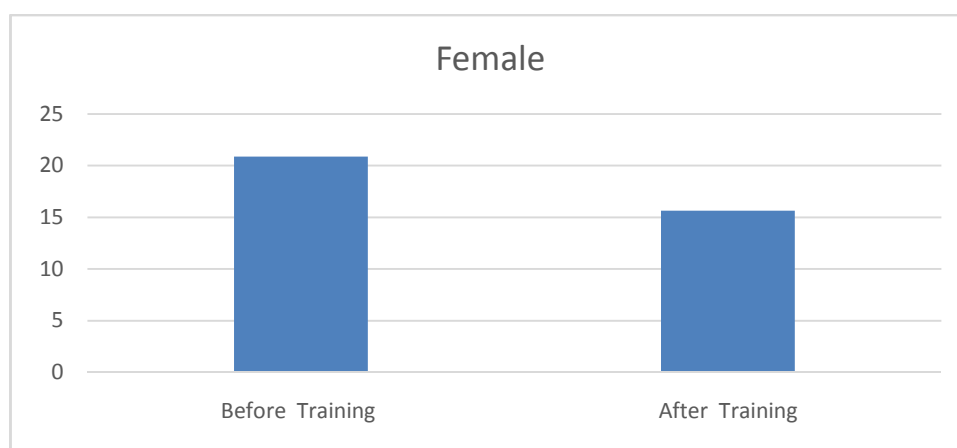
Table-2 Male Students

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Before Training	25	21.4400	2.16179	.43236
After Training	25	16.1200	2.18556	.43711

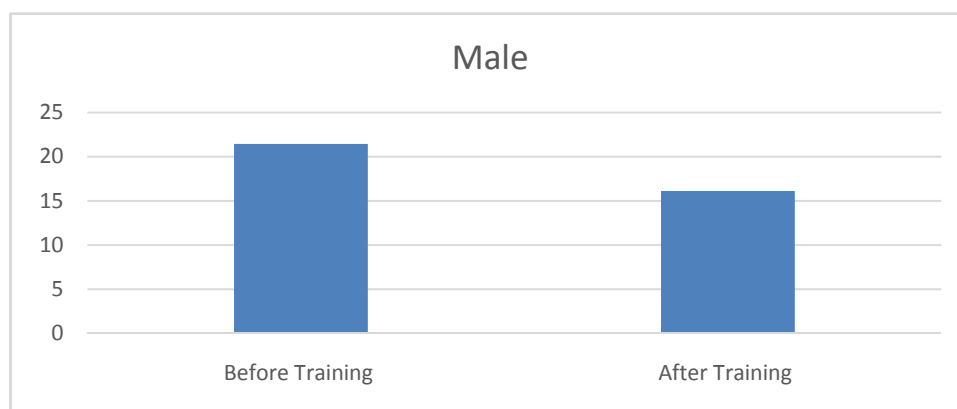
	Test Value = 0					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
Before Training	49.589	24	.000	21.44000	20.5477	22.3323
After Training	36.878	24	.000	16.12000	15.2178	17.0222

Table -3 : Impact of Gyan/Jnana Mudra on Anxiety level: on . Value=Mean±SD

S. no.	Before yoga mudra Mean±SD	After yoga mudra Mean±SD	P value
Male students	21.44±2.16	16.12±2.18	0.1
Female students	20.88±2.90	15.64±1.38	0.001

Figure -1

Significance of difference between pre and post (**P<0.1, ***P<0.01 Student's 't' test)

Figure -2

Significance of difference between pre and post (**P<0.1, ***P<0.05 Student's 't' test)

RESULTS AND DISCUSSION:

The data for 20 students who performed Jñānayogmudra for 15 minutes were analyzed. The results obtained are expressed as mean \pm standard deviation (Table-3) The effect of Jñānayogmudra on experimental group of male and female students measuring anxiety is as shown in table. The level of anxiety data shows statistically significant results after performing Jñānayogmudra. Further Breathing Rate also showed similar results. All experimental values are significantly lower than pretest result.

In a study conducted by Kuldeep Singh (2015) showed that hand and fingers gestures stimulates energy flows and makes significance connections in nervous system and specific energy pathways. Yogis of ancient time experienced and designed hand areas and its reflexes associated with various parts of nervous system and effects on other organs of body and blood circulation. The study also showed that mudra increases the the blood circulation to various parts of the brain and to the important junction of nerves and glands.^[10]

In a study conducted by Balaji P V Deekshitulu (2016) reviewed that interventions of mudra yog reduce and control stress, anxiety, depression, fear and promote many other psycho-physiological health issues. The study also indicated the beneficial effects of mantra therapy on the level of mental and physical health of an individual.^[11]

Another study on yoga hand mudra conducted by Deepti Tripathi et al., (2016) studied that yog hand mudra helps in a novel way and to be effective in controlling high blood pressure and

found a effective way of normalizing high blood pressure. This was also studied that hand mudra is helpful in emergency situation where immediate medical help is not available. ^[12]

CONCLUSION:

Regular practice of Jñāna mudra yoga may reduce the anxiety level to normal which indicates sound mind, balanced thinking and appropriate mental responses to a situation of danger or threat. and it also helps in improvement of mental wellbeing and mental fitness of individuals.

It may be concluded from the findings from the present study, that Jñānayogmudra interventions decreases the level of anxiety to normal responses to situation of anxiety in a healthy person. A significant level of anxiety decrease was indicating better thinking and responsiveness in an individual. Therefore, it is suggested that Jñānayogmudra practices is an appropriate solution for maintaining good mental health and fitness, it is helpful in reducing anxiety level and to deal with psycho-physiological related problems.

REFERENCES:

1. Asan and yoga vigyan by Bhartiya Yoga Sansthan.
2. Swami SatyanandSaraswati ((2013 Golden Jubilee Edition). *Mudra Vigyan, Philosophy and Practice of Yogic Gestures*. Yoga Publication Trust, Ganga Darshan, Munger, Bihar
3. "Ashwini Mudra and Abundant Siddhis". Power Yoga Centre. Retrieved 5 June 2019.
4. Christine Tara Peterson, Sarah M. Bauer, Deepak Chopra (2017) Effects of ShambhaviMahamudra Kriya, a Multicomponent Breath-Based Yogic Practice (Pranayama), on Perceived Stress and General Well-Being, JEBIM, Vol 22, Issue
5. Cohen D, Townsend RR. Yoga and hypertension. *J Clin Hypertens*. 2007; 9:800-801.
6. Vyas JN, Tyagi D. Anxiety disorders. In: Vyas JN, Ahuja N, eds. *Textbook of postgraduate psychiatry*. Jaypee; 2000: p 249-50.
7. Saddock BJ, Saddock VA, eds. Kaplan &Saddock's synopsis of psychiatry: behavioral sciences / clinical psychiatry. 9th
8. Swami SatyanandSaraswati (2013 Golden Jubilee Edition). *Asana, Pranayama Mudra Bandha*. Yoga Publication Trust, Ganga Darshan, Munger, Bihar.
9. Swami Vivekananda (2019). *Patanjali's Yog Sutras*. Fingerprint Classics. New Delhi.
10. K Singh, J Mohan (2015) A Study of passion and motivation among university level boxers, *Indian Psychological Review* 84 (3), 108-118.
11. Balaji Deekshitulu P V. (2020) Ancient Indian Methods for Stress Relaxation. *Res. J. Humanities and Social Sciences*. 2020; 11(4):350-354. doi: 10.5958/2321-5828.2020.00055.87
12. Deepti Tripathi, et al (2016) Effect of Yog Hand Mudra for controlling high blood pressure. *Research Journal of Recent Sciences*. Vol.5 issue:2. 33-35
13. Sunitha S, Chandra Prakash Sharma 2020 The Effect of mudra therapy (apanvayu mudra) on level of blood pressure among hyper tension clients. *International J. OF Health Sciences and Research*. Vol.10; Issue:6. 321-327
14. Tripathi D Kalantari Y et al. (2017) Effect of Yoga Hand Mudra on cardiac and neurological parameters in preventing heart attack. *Research Journal of Recent Sciences*. Vol.6 issue:2. 16-20
15. DeniseSet. al. (2008) *Nursing Research* (8th ed.). Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins publications.
16. Gupta C.B and Gupta (1991). *An introduction of statistical methods*. New Delhi: Vikas publishing company
17. Joyce, M. Black Esther Matasarin, (2007). *Medical surgical nursing clinical management for continuity of care*. (5th ed.).
18. Koziar, (2003). *Fundamentals of Nursing*. (6th ed.). Person education.
19. Kumar and Clark, (2005). *Clinical medicine*. (6th ed.). Sundar Publication.
20. Bonura, K. B., & Tenenbaum, G. (2014). Effects of yoga on psychological health in older adults. *Journal of Physical Activity and Health*, 11(7), 1334-1341.
21. Christine Tara Peterson, Sarah M. Bauer, Deepak Chopra (2017) Effects of ShambhaviMahamudra Kriya, a Multicomponent Breath-Based Yogic Practice (Pranayama), on Perceived Stress and General Well-Being, JEBIM, Vol 22, Issue

DR. B. R. AMBEDKAR'S FEMINISTIC POINT OF VIEW ON WOMEN EMPOWERMENT

Dr. Sanjay G. Kulkarni

Assistant Professor
ABSS' N.S.B. College, Nanded

As a true Feminist and the true Nationalist Dr. B.R. Ambedkar's work for the women depicts his nationalism. His feministic approach is based on the nation point of view. For him, no nation can be liberal, if their women are slaves. Therefore, to liberate India, the women are freed from bondage of life i.e. religious, social and economic. He contemplated on the social, economical, political, caste and creed based identity of women in Indian scenarios. He always tried to establish equality among the men and women in every general life.

Eradication of traditional laws of Manu and replacement of new values of laws is not easy for oppressed community. Many social reformers like Raja Ram Mohan Roy, G.G. Agarkar, Maharshi Karve, Mahatma Phule, and Rajarshi Shahu Maharaj have put truth effort to change women's conditions in Pre-independent period. But Dr. B.R. Ambedkar's thought to get well place to women's in India provides a powerful source of inspiration to do this women empowerment. His devotion for the uplift-ment of women who were no less than the slaves in India makes Dr. B.R. Ambedkar the emancipator of women. Dr. Ambedkar was a follower of Mahatma Phule and Rajarshi Shahu tradition about women's empowerment.

Women's empowerment movement firstly started in European country in 18th century and its effect fallen all over the world. Indian social reform and political reform was quite essential to do first for Indian society. So many social reformer played active role. Maharashtra was the centre place of reformation, Mahatma Phule and Savitribai Phule played very important role to change women's condition in Maharashtra. They run School for women and through against many bad traditions. One may say that the statement of Irish patriot Daniel O'Connell,

**“No man can be grateful at the cost of his honour,
No man can be grateful at the cost of his chastity
And no nation can be grateful at the cost of his liberty.”¹**

How Dr. B. R. Ambedkar appropriately elaborated regarding the maintaining of democracy in which he depicts his approach towards women in India. In his letter to his wife Ramabai Ambedkar he writes,

**“I am the warrior who fights for the women's liberty and empowerment
I feel proud to fight for the enhancement of women's dignity”²**

Dr. B. R. Ambedkar was genuine leader of downtrodden who always thought for the emancipation of women from bondage every. On men dominating religion, women are treated as slaves. Child marriage, prohibition to remarriage and Widow Remarriage prohibition under the rules of Manu always troubles women for liberty life. Before Dr.B.R. Ambedkar only Mahatma Jyotiba Phule only opened the door of education for girls in 1848 in Pune.

Dr. B.R. Ambedkar is the frontline social reformer who took up the problems of women as a part of his mission to emancipate the oppressed. He experienced the life conditions of Indian women

with root cause. On the basis of 'Revolution and Counter Revolution' he concludes that the large flows of women were accepting to Buddhism. But in Buddhism Manu stated his own code and conduct for women to stop conversion. Manusmriti reduces the women to the level of shudra and a slave. But, lastly, Dr. Ambedkar came to the conclusion that Manusmriti causes a great fall in the status of women.

To know the importance of three methods for upliftment of women given by Dr. Ambedkar one may say that first is social awakening, second one is need of Education and third is of the law for the emancipation of women. It is necessary to study these three things to know his feministic point of view or movement. With the Implementation of Indian constitution Dr. Ambedkar has made women free from socio-economical slavery of thousands of years. In the constitution of India under fundamental rights(appendix 14 to 18) bestowed the rights of equality among men and women of every cast, creed, religion and gender. When Dr. Ambedkar was labour minister he got sanctioned equal voting power, maternity leave and the equal wages for working women in factories.

As only feminist men in our India his Hindu Code Bill has given different rights to women with justice. Such as: Inter-cast Marriage, Right of Divorce, Right to adopt girl, Equal hereditary right and Alimony after divorce. But Dr. B.R. Ambedkar could not passed this Hindu Code Bill in Parliament because of political leaders oppose in parliament. Lastly, after his resign in 1951, the parliament was passed that bill, and given the equality of women with men then it is proved how Dr. B.R. Ambedkar was the pioneer of feminism in modern India.

According to Dr.B.R.Ambedkar the development of any society can be judged on the basis of educated women in the society. Dr. B.R.Ambedkar made his women liberty movement strong through this education. One of his letter to his relatives Mr. Popayekar he mentioned, "There is no about our development if the girls be educated. Convey this thought to your close relatives."3

In most of his speeches, Dr. Ambedkar insists upon the woman education. He always encourages and inspires to his wife Ramabai to read and write education. This role in this education is revolutionary. When we study we find that Dr. Ambedkar's many proposals regarding women education in all India women conference. In 1927, in Akhil Bhartiya Hitkarini Parishadas it is proposed, "The juries (Panch) must bring the law that where there is school, the people must educate their daughter and sons otherwise they will be liable for punishment"4.

In his address to the women in year 1927 at Mahad Samata Sangram he elaborated the importance of women's education. He says knowledge and information are not only important to men but also women need these things. If you want to develop your next generations do educate your daughter. Dr. B.R. Ambedkar always respect for women's heart flows with gratitude and respect with them. Hence he pays tribute to his wife Ramabai in his book, 'Pakistan and the Partition of India' in 1940 as follows: "As token of my appreciation of her goodness of heart, her mobility of mind and her purity of her character and readiness to suffer along with me which showed and worries fell to out lot."5

If we look at his views on women's empowerment he rejected traditions like i) Women's were superstitious, ii) only engaged in domestic life, iii) hurdle in progress, iv) uneducated women, v) ban on remarriage, vi) women are only sex object etc. In Ancient period society was patriarchic so women always get secondary position and them bound with unworthy or bad social tradition. Added to this the work of Dr.Ambedkar as a constitution maker in our constitution and law reformer he has given some rights to women such as: The Hindu Marriage Act 1955, The Hindu Succession

Act 1956, The Dowry and Prostitution Act 1961, the Equal Remuneration Act 1976 and The Maternity Benefit Act 1961. But in post independent era, women socially and culturally reformed by these Act.

Dr. B. R. Ambedkar offers some basic reform in Indian constitution about women empowerment to improve their social life position. Such as: Equality before a law article-14, Six freedoms Article-19, Right education Art 45, Right of Remedy Art 32, Right of Personal liberty and Equal pay equal work Art 39 etc. With these reformations under various act women were completely reformed in post independence period.

As a social reformer Dr. B.R. Ambedkar's role in women's empowerment illustrates prominent features to reform it. It has prominent features like Moral education to all women, offer permission to remarriage, equality of man-women, religious reformation, and reformation for bad social tradition and life of equality with respect etc.

Lastly, to conclude, the title significance of this research paper is that Dr. B.R. Ambedkar's work enabled to erect new way to achieve woman's identity in social order. His ideological thinking to Indian society especially for women with social reforming thought gave legal status to maintain in constitution. To summing up, we may say that 63% women become literate, 50% reservation in Panchayat Raj, Active role with equal position in govt. & Admn., Formed union of Nari Mukti Sanghatna and Equal role and participation in social, political, sports, trade and industry with Be aware of their truth right % duty.

REFERENCES:

- 1) Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings & Speeches, Govt. of Maha. Vol. 13P.1215
- 2) Dr. B.R. Ambedkar Women Courte Revolution, riddles Hindu Women
- 3) Dr. Babasaheb Ambedkar Gaurav Granth: Prof. Gavali.P.500
- 4) Pradnyasurya, Ed. Sharankumar Limbale, Prachar publication Kolhapur, 1999.P.209
- 5) Women's Movement of Maharashtra, Dr. Madha, Dubhashi Navbharat, Jun-2010
- 6) The Constitution of India, Govt. of India, Ministry law & Justice-2008
- 7) Social ideology of B.R. Ambedkar, Bakshi S.R., Deep & Deep Publication, New Delhi.

GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

Dr. P. Neelkanth Rao

Head Dept of Economics, Partibha Niketan College Nanded

Meena Kishan Sarpate

Research student

ABSTRACT:

Uncertainty is the fundamental fact of life. This uncertainty leads to fear of risk in our life. Fear of risk can be satisfied by taking all precautions to avoid risk. In spite of all precautions, accident occurs. So, Insurance is one of the best techniques to face this uncertainty. It is important to understand that risk is the part of any person's life. So, Life Insurance is a tool which safeguards an individual's life with benefits. There are many life insurance companies in India, but LIC plays a major role in this field. So, the researchers have chosen this topic to study the growth pattern and to observe the role of LIC in Life Insurance Industry. The paper is based on secondary data which is analyzed by statistical tools like percentage & growth rate. The findings reveal that LIC should strive to increase its business by adopting new marketing strategies & by issuing more & more policies in order to retain its market share in the competitive scenario as well as it should make advertisement to promote & aware about its policies to the consumers.

KEYWORDS: - *Risk, Insurance, LIC, Growth rate, Globalization*

INDUCTION:

The lives of human beings in the Universe have become uncertain in the 21st century due to natural and manmade disasters. There is always an element of uncertainty about the future of the people. This compels man to take necessary steps to protect him against unforeseen calamities. The business of insurance comes to the rescue of man in order to ward off his fear of future.

MEANING OF INSURANCE :

Insurance is a contract between two parties -the insurer, who assures the other party, the insured -to indemnify him against any loss that may occur to the latter in consideration of payment of an amount called "premium" called Insurance Policy. This definition applies to General Insurance. In Life Insurance, the risk covered is life: death or survival.

Different types of Insurance

- 1 Life Insurance
- 2 General Insurance
- 3 Fire Insurance

4 Marine Insurance

Life insurance is one of the most important devices of the human lives which help to cope up with the human and financial loss occurs at the time of disasters.

LIFE INSURANCE:

Life Insurance is a contract that pledges payment of an amount to the person assured (or his nominee) on the happening of the event insured against.

The contract is valid for payment of the insured amount during:

- The date of maturity, or
- Specified dates at periodic intervals, or
- Unfortunate death, if it occurs earlier.

Among other things, the contract also provides for the payment of premium periodically to the corporation by the policyholder. Life Insurance is universally acknowledged to be an institution, which eliminates 'risk', substituting certainty for uncertainty and comes to the timely aid of the family in the unfortunate event of death of the breadwinner.

By and large, life insurance is civilization's partial solution to the problems caused by death. Life insurance, in short, is concerned with two hazards that stand across the life-path of every person:

1. That of dying prematurely leaves a dependent family to fend for itself.
2. That of living till old age without visible means of support.

HISTORY OF LIFE INSURANCE CORPORATION OF INDIA

Life Insurance in its modern form came to India from England in the year 1818. The Oriental Life Insurance Company, the first company in India offering life insurance coverage, was established in Kolkata in 1818. Its primary target market was the Europeans based in India, and it charged Indians heftier premiums. Surendranath Tagore had founded Hindusthan Insurance Society, which later became Life Insurance Corporation.

Great the first 150 years were marked mostly by turbulent economic conditions. It witnessed India's First War of Independence, adverse effects of the World War I and World War II on the economy of India, and in between them the period of worldwide economic crises triggered by the depression. The first half of the 20th century saw a heightened struggle for India's independence. The aggregate effect of these events led to a high rate of and liquidation of life insurance companies in India. This had adversely affected the faith of the general in the utility of obtaining life cover.

NATIONALIZATION IN 1956

In 1955, parliamentarian Feroze Gandhi raised the matter of insurance fraud by owners of private insurance agencies. In the ensuing investigations, one of India's wealthiest businessmen, Ramkrishna Dalmia, owner of the *Times of India* newspaper, was sent to prison for two years.

The Parliament of India passed the Life Insurance of India Act on 19 June 1956 creating the Life Insurance Corporation of India. It consolidated the business of 245 private life insurers and other entities offering life insurance services; this consisted of 154 life insurance companies, 16 foreign companies and 75 provident companies. The nationalisation of the life insurance business in India was a result of the Industrial Policy Resolution of 1956, which had created a policy framework for extending state control over at least 17 sectors of the economy, including life insurance.

Life Insurance of India Act that nationalised the insurance industry in India. Over 245 insurance companies and provident societies were merged to create the state-owned Life Insurance Corporation of India. As on 2019, Life Insurance Corporation of India had total life fund of ₹28.3 trillion. The total value of sold policies in the year 2018-19 is 21.4 million. Life Insurance Corporation of India settled 26 million claims in 2018-19. It has 290 million policy holders.

REVIEW OF LITERATURE

In the present section an attempt has been made to examine the review of literature related to the study. A notable study on the “Life Insurance Corporation of India – A study of its performance” by Mishra M. N. and O. P. Rai¹⁸ (1986) concluded that the business of the corporation was increased during the period under review. As well as they highlighted on the growth of business and the experience gained by the Life Insurance Corporation and they pointed out that rules have been released by the LIC to provide the much needed insurance cover to insuring public at attractive terms.

Sharma, V. & Chauhan, D.S. (2013), analyzed the performance of public and private sector life insurance companies in India. Through privatization of the insurance sector is feared to affect the prospects of the LIC, the study shows the LIC continuous to dominate the sector. Private sector insurance companies also tried to increase their market shares.

Bedi, H. S. and Singh, P. (2011), revealed that there is a tremendous growth in the performance of Indian Life Insurance Industry and LIC due to the policy of LPG and due to the emergence of private sector and opening up for foreign players. There is an increasing trend toward the investment in stock- market by LIC due to the effective regulation of SEBI and increasing transparency of stock-market.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To study growth pattern of LIC in Life Insurance Industry.
2. After globalization to observe the role of LIC in Indian Life Insurance Industry.

LIMITATIONS OF THE STUDY

1. The researchers could cover only the position of LIC of India in Life Insurance Industry.
2. The study does not contain the comparison of LIC of India with other insurance company.

3. Since the study is based upon secondary data, hence the result will depend of these data.

IMPACT OF GLOBALISATION ON THE PERFORMANCE OF LIC

Many of the private Insurance Companies came into the market during 2001, only now the market is highly dynamic. In India, Insurance has been synonymous with LIC. Life Insurance Corporation (LIC) was created as an entity in 1956 through LIC Act. Since then, until recently (2000), the insurance sector, both life & non-life was monopolized by public sector Insurance corporations. Now, with the impact of LPG (liberalization, Privatization and Globalization), many private business houses have come up as joint ventures, with partnerships from multinational insurance companies. They are aggressively promoting their products and are going for multi-channel distribution. At present, there are 23 private life insurers.

The researcher has presented the impact of globalization on Individual insurance (New Business and Business inforce)

1 Individual Insurance (New Business):

Individual insurance refers to that an individual plan for a specific individual to protect his own interests.

The progress of new business individual insurance gives in the following table which shows the growth of Individual Insurance new business from 2000-2001 to 20018-19

**TABLE NO.1
NEW BUSINESS PROGRESS OF LIC (INDIVIDUAL INSURANCE)**

Year	No. of Policies (In Lakh)	% of Growth	Sum Assured Rs. In Crores	% of Growth
2000-01	19664574	–	124950.63	–
2005-06	29298170	48.98	284179.84	25.40
2010-11	31459382	07.37	444031.90	11.20
2015-16	20236928	-	454295.04	11.16
2016-17	19617710	-03.05	472947.11	04.10
2017-18	20727155	05.65	532897.48	12.67
2018-19	20809996	-	550187.71	03.24

Source: Annual reports of LIC of India 2005-06 to 2018-19.

The new business of individual insurance policies has increased from 19664574 Lakh policies in 2000-01 to 31459382 Lakh police in 2010-11. But however there is a decline in Individual insurance in 2015-16 & 2016-17 20236928 that is and 19617710 respectively.

But however there is a decline in Individual insurance in 2016-17 & 2017-18 that is

19617710 and 20727155 respectively. The new businesses of individual insurance policies has increase in 2018-19 this are 20809996 lakh.

The new business of Individual Insurance sum assured has increased from Rs124950.63 crores in 2000-01 to 2018-19 Rs. 550187.71 crores.

2 Individual Insurance of LIC

TABLE NO.2
BUSINESS INFORCE: INDIVIDUAL INSURANCE

Year	No. of Policies In Lakh	% of Growth	Sum assured per annum Rs. In crores	% of Growth
2000-01	-	-	645042.00	--
2005-06	179662768	-	1282407.87	--
2010-11	240484337	33	2334453.99	13.20
2015-16	279184601	16	3736124.66	12.00
2016-17	280755109	0.56	3970332.57	06.25
2017-18	282351553	0.67	4255523.11	07.15
2018-19	282243337	-	4509658.22	05.92

Source: Annual reports of LIC of India 2005-06 to 2018-19.

From the above table it is observed that the no. of policies of Individual insurance under business inforce has increased from 179662768 policies in 2005-06 to 282243337 policies in 2018-19. It shows that there is in no. of policies but at shows rate. The sum assured under the individual insurance of business inforce is rising if we compare the sum assured in 2000-01 and 2018-19 the amount has been increased from Rs.645042.00 crores to Rs.4509658.22 crores.

CONCLUSION

The life insurance industry plays an important role in improving national economy. Prior to liberalization of insurance industry LIC had monopoly in insurance sector, However after Globalization competition has increased due to entry of new private life insurance companies, even though the Life Insurance Corporation of India is increasing their individual new business and business inforce. Life insurance Corporation of India should take efforts in providing and framing the insurance policies as per the demand of the people to compete with private insurance players..

REFERENCES :

- 1 Insurance principles and practice M.N. Mishra 2003 S. Chand & Company Ltd New Delhi
- 2 Banking insurance and public utility accounts Dr. G. Francis Xavier, PH.D. Jaico Publishing.
- 3 Mishra M.N. and O.P. Rai study on the life insurance corporation of India A study of its performance 1986.
- 4 www.licindia.in
- 5 Annual reports of LIC of India 2005-06 to 2018-19
- 6 www.irdai.gov.in

जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल जमातीचे आर्थिक अध्ययन

नाईक विनोद शालिक

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग क.ब.चौ. उमवि जळगाव

डॉ अनिल गंभीरराव सोनवणे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, आर.सी.पटेल महाविद्यालय, शिरपूर

गोषवारा (Abstract):-

भारतातील आदिवासी जमातीपैकी भिल्ल ही एक मुख्य जमात म्हणून ओळखली जाते. आर्थिक परिवर्तनाच्या काळात भिल्ल जमात इतर जमातीच्या तुलनेने स्वतःची आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, व सांस्कृतिक प्रगती करू शकली नाही. भिल्ल जमात जरी जंगलातून डोंगरी भागाकडून शहरी भागाकडे स्थलांतरीत झालेली असली तरी गावाबाहेर किंवा गावालगत वास्तव्य करतांना आढळून येते. भिल्ल जमातीत कमालीची अंधश्रद्धा दिसून येते. कुठलाही पारंपारिक व्यवसाय नसल्यामुळे बचत व गुंतवणुकीचा अभाव दिसून येतो. शिवाय व्यवसायाबाबत उदासीनता दिसून येते. थोडक्यात भिल्ल जमातीची आर्थिक प्रगती झालेली दिसून येत नाही. संशोधक प्रस्तुत संशोधनात महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यात भिल्ल जमातीची आर्थिक स्थिती कशी आहे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

Keyword:- आदिवासी, भिल्ल जमात, आर्थिक स्थिती

प्रस्तावना Introduction:-

भारतात विविध जाती, धर्म, संस्कृती, बोलीभाषा, पेहराव यांचे वैविधीकरण जीवन बघायला मिळते. मानवाची प्रगती टप्प्या-टप्प्याने झालेली दिसून येते. पूर्वी प्राचीन काळी आर्यांच्या आगमनानंतर आर्य आणि आर्येतर यांच्यामध्ये लढाया झाल्या त्याचे परिणाम म्हणून काही समुदाय गाव, वस्ती किंवा रहिवास सोडून जंगल, डोंगर, पर्वतीय भाग, नद्या, दऱ्या-खोऱ्यांमध्ये लोटले गेले किंवा स्वतःचे संरक्षण करण्याच्या हेतूने जंगलाचा आश्रय घेतला. कालांतराने या समुदायांना रानटी, जंगली किंवा आदिवासी या नावाने संबोधले जाऊ लागले. भारतात या समुदायाला आदिवासी म्हणून ओळखले जाते. आदिवासींमध्ये विविध जमाती दिसून येतात. या बदलत्या सामाजिक प्रवाहाबरोबर या जमातींचा विकास किंवा प्रगती झालेली दिसून येत नाही. भारतामधील महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजराथ व मध्य प्रदेश या राज्यांमध्ये आदिवासी मोठ्या संख्येने दिसून येतात. मात्र यातील विशेषतः भिल्ल आदिवासी जमातीचा विचार केल्यास आज २१व्या शतकात देखील ही जमात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक बाबतीत इतर जमातीपेक्षा बरीच मागासलेली दिसून येते. आजच्या आधुनिक काळात भिल्ल जमात नद्या, डोंगर, दऱ्या, पर्वतीय भाग, गावाबाहेर, गावालगत वस्ती करून राहतांना दिसून येतात. या भिल्ल जमातीत अनेक पोटजाती आहेत. जसे पावरा भिल्ल, कोकणा भिल्ल, तडवी भिल्ल, गावीत तथा मावची, नायकडा, धानका, लाढ्या भिल्ल, मथवाडया भिल्ल, बोंडे गवाल, मेवासी भिल्ल, डांगी भिल्ल, राठवा भिल्ल, चोधा किंवा चोधरा, भिलाटीतील भिल्ल इत्यादी.

महाराष्ट्रातील भिल्ल जमात मुख्यत्वेकरून धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अमरावती, यवतमाळ, व औरंगाबाद या भागात वास्तव्य करतांना दिसून येते. खासकरून सातपुड्याच्या पायथ्याशी चोपडा, यावल, रावेर, शिरपूर या भागात ही जमात मोठ्या संख्येने दिसून येते. गावाबाहेर किंवा दुर्गम भागात रहिवास असल्यामुळे आदिवासी भिल्ल जमातीने आपली वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती जपून ठेवली आहे. कदाचित इतर प्रगत समाजापासून लांब राहिल्यामुळे या भिल्लांची संस्कृती टिकून राहिली असावी. आज प्रगत समाजाच्या तुलनेने भिल्ल सामाजिकदृष्ट्या मागासलेले आहेत. वाईट रूढी, परंपरा, चालीरीती, भानाभाती, करणी, जादूटोणा, चेटक काढणे इत्यादी बाबींचा पगडा भिल्ल जमातीवर दिसून येतो. भिल्ल समाजात देवदेवतांना खूप महत्व दिले जाते. कुलदैवत भूतबाधेपासून आपल्या कुटुंबाचे रक्षण करते ही समज आहे. जळगाव जिल्ह्याचा विचार केल्यास सप्तशृंगी देवीच्या दर्शनाला भिल्ल समाज रामनवमीच्या दिवशी पायी सुरुवात करतात. सतत ५ ते ८ दिवसांचा प्रवास केला जातो. खानदेशातील व जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल जमातीचा विचार केल्यास आजही शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. कुटुंब सदस्य संख्या जास्त असल्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा निकृष्ट दिसून येतो. कुटुंब प्रमुख आपल्या परीवाराच्या बाबतीत फारसा गंभीर दिसून येत नाही. शासनाच्या अनेक योजना असून देखील त्यापासून भिल्ल जमात वंचित असल्याचे दिसून येते. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. या जमातीत शेळ्या, म्हैसी, गायी, कोंबडया इत्यादी पाळीव प्राण्यांचे संगोपन केले जाते. कामाच्या निमित्ताने ही जमात खासकरून गुजरात राज्यात जास्त प्रमाणात जातांना दिसून येते. यामध्ये ऊसतोडणी, विटभट्ट्यावर, डांबरकाम इत्यादी कामे असतात. भिल्ल जमात शिकारकरणे, मासेमारीकरणे, मोळ्या विकणे, डिक काढणे, मद्य तयार करणे, गुरे-ढोरे चारणे इत्यादी बाबींच्या माध्यमातून आपले

उदरनिर्वाह करतांना दिसून येतात. तसेच भिल्ल समाजात सालदार किंवा गडीचे काम करणारे काही पुरुष दिसून येतात. सध्या उदरनिर्वाहासाठी मिळेल ते काम केले जाते. यात गवंडी काम, हमाली करणे, कापसाच्या गाडीवर जाणे, शेतीचे कामे करणे इत्यादी. मात्र वरील कामे करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी दिसून येते.

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाकडून भिल्ल जमातीच्या सद्यास्थितीचा आढावा घेण्यात आला आहे. भिल्ल जमात आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेली का आहे. याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या शोध कार्यात केला आहे.

संशोधनाचे उद्दीष्ट्ये (Objectives):-

१. भिल्ल जमातीचे आर्थिक अध्ययन करणे.
२. भिल्ल समाजातील बचत गुंतवणूक प्रवृत्तीचे अध्ययन करणे.
३. भिल्ल जमातीतील व्यवसायिक दूरदृष्टीचे अध्ययन करणे.

संशोधनाचे गृहीतकृत्य/ परिकल्पना:- (Hypothesis)

१. भिल्ल जमात आर्थिकदृष्ट्या मागासलेली आहे.
२. भिल्ल कुटुंब प्रमुखांमध्ये बचत गुंतवणुकीची कमतरता आहे.
३. भिल्ल जमातीमध्ये व्यवसायिक दूरदृष्टीचा अभाव दिसून येतो.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):-

जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल जमातीचे अध्ययन करण्यासाठी प्राथमिक तथ्य संकलन पद्धतीच्या सहाय्याने माहितीचे संकलन केले आहे. संशोधनाची व्याप्ती बघता संपूर्ण विश्वाचे किंवा समग्रचे अध्ययन करणे संयुक्तिक आहे. मात्र वेळ, श्रम, व पैसा याबाबींमुळे संशोधकाला मर्यादा पडतात. प्रस्तुत अध्ययनात संशोधकाने जळगाव जिल्ह्याचा विचार केला आहे. अशा परिस्थितीत नमुना निवड करणे हि एक कठीण बाब असली तरी. संशोधकाने आपल्या अभ्यास विषयातील उद्देश, गृहिते आणि समाजाची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन नमुना निवड केलेली आहे.

जळगाव जिल्ह्या हे समग्र असून जळगाव जिल्ह्यातील तालुक्यांची निवड करण्यासाठी लॉटरी पद्धतीचा वापर करून ५०% आधार घेऊन निम्मे म्हणजे १५ पैकी ८ तालुक्यांची निवड केली आहे. तसेच मुलाखतदात्यांची निवड सहेतुक नमुना पद्धतीनुसार केली आहे. जळगाव जिल्ह्यातील ८ तालुक्यातील प्रत्येकी ३ गावांमधील १० मुलाखतदाते निवडले आहे. एका तालुक्यात एकूण ३० मुलाखतदाते असून ८ तालुके मिळून २४० मुलाखतदाते निवडले गेले आहेत.

संदर्भ साहित्याचा आढावा (Review of Literature):-

१) भामरे ज्ञानेश्वर काशिनाथ, (२००९) यांनी त्यांच्या धुळे तालुक्यातील भिल्ल जमातीच्या जीवन पद्धतीवर प्रसार माध्यमांचा झालेला प्रभाव एक अध्यायन, या आपल्या लघुशोध प्रबंधात भिल्ल जमातीबाबत पुढील निष्कर्ष मांडलेली दिसून येतात.

१. शासकीय योजनांची माहिती ९४% भिल्ल जमातीच्या लोकांना मिळत नाही.
२. वर्तमान पत्रामधून शेतीविषयक माहिती दिली जाते हे ७९% भिल्ल जमातीच्या लोकांना माहित नाही.
३. भिल्ल जमातीत ८१% लोक वर्तमान पत्रे वाचत नाही.

२) धनंजय रमाकांत चौधरी, (२०११) यांच्या खानदेशातील आदिवासी जमातीतील भिल्लांच्या सामाजिक प्रगतीचा इतिहास, या पीएच.डी. अप्रकाशित प्रबंधात भिल्ल जमातीबाबत काही निष्कर्ष मांडले आहेत.

१. खानदेशातील इतर अनेक आदिवासी भिल्ल व भिलाटी वस्तीत राहणाऱ्या भिल्ल यांच्या सामाजिक प्रगतीच्या बाबतीत फरक दिसून येतो.
२. खानदेशात केलेल्या अभ्यासानुसार भिल्लांच्या अनेक जमाती वास्तव्य करतात त्यात पवारा, कोकणी, मावची, तडवी, ठाकूर व भिल्ल इत्यादी आहेत.
३. भिल्ल जमातीत व्यसनधिनतेचे प्रमाण अधिक आहे. कष्टाची, मेहनतीची कामे करून थकवा जाण्यासाठी दारू, बिडी, चिलम, गुटखा, गांजा इत्यादीचा वापर करत असतात.

३) वळवी अरुण धोंडू, (२०१०) यांच्या, पश्चिम खानदेशातील भिल्ल आदिवासीची युद्ध पद्धती आणि शस्त्रास्त्रे एक अभ्यास, या अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंधात काही निष्कर्ष मांडलेली आहेत ती पुढील प्रमाणे.

१. भारतात अनेक आदिवासी जाती जमाती आहेत. या सर्व आदिवासी जाती जमातीत जीवनशैली आणि संस्कृती, भाषा, धर्मकल्पना, श्रेद्धा ,सामाजिक निष्ठा आणि उदेर्निर्वाहाचे स्वरूप आणि साधने यात कमालीचे साम्य आढळते.

२. खानदेशी भिल्ल ही प्राचीन वन्य जमात असून महाकाव्यकाळापासून तिचे अस्तित्व होते.

मुख्य विषय:- Main Theme

१.व्यवसाय:-

तक्ता क्र.१ मध्ये जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल कुटुंब जमातीच्या प्रमुख व्यवसायाबाबत विश्लेषण केले आहे. पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबप्रमुखांपैकी मजुरी करणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक ६८%, इतके असून इतर व्यवसाय म्हणजे विगारी काम, हमाली, व्हान चालवणे, वाचमानहे प्रमाण ०.४२% सर्वात कमी दिसून येते.

थोडक्यात जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल मजुरी व परंपरागत व्यवसाय मिळून ८८.८४% इतके त्यांचे मुख्य व्यवसाय दिसून येते. आजही भिल्ल जमातीत नोकरी व शेती करण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

तक्ता क्र.१ पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंब प्रमुखांचा प्रमुख व्यवसाय

अ. क्र	तालुके	शेती	मजुरी	किराणा	शेळीपालन	परंपरागत	इतर	एकूण
१	अमळनेर	८(२६.६७)	१६(५३.३३)	०(००)	०(००)	५(१६.६७)	१(३.३३)	३०
२	एरंडोल	३(१०.००)	२२(७३.३३)	०(००)	१(३.३३)	४(१३.३३)	०(००)	३०
३	जामनेर	४(१३.३३)	२३(७६.६७)	१(३.३३)	०(००)	२(६.६७)	०(००)	३०
४	पारोळा	२(६.६७)	१७(५६.६७)	०(००)	०(००)	११(३६.६७)	०(००)	३०
५	रावेर	१(३.३३)	१९(६३.३३)	०(००)	०(००)	१०(३३.३३)	०(००)	३०
६	चोपडा	२(६.६७)	१९(६३.३३)	०(००)	०(००)	९(३०)	०(००)	३०
७	पाचोरा	३(१०.००)	२३(७६.६)	०(००)	०(००)	४(१३.३३)	०(००)	३०
८	भडगाव	१(३.३३)	२४(८०.००)	०(००)	०(००)	५(१६.६७)	०(००)	३०
एकूण		२४(१०)	१६३(६८)	१(०.४२)	१(०.४२)	५०(२०.८४)	१(०.४२)	२४०

स्त्रोत- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.)

२.सध्याचा व्यवसाय निवडण्याची कारणे:-

तक्ता क्र. २ सध्याचा व्यवसाय निवडण्याची कारणे

अ.क्र	तालुके	वडिलोपार्जित	शिक्षणामुळे	नफ्या मुळे	पर्याय नसणे	एकूण
१	अमळनेर	१२(४०.००)	५(१६.६७)	०(०.००)	१३(४३.३३)	३०(१००)
२	एरंडोल	२(०६.६७)	०(००.००)	३(१०.००)	२५(८३.३३)	३०(१००)
३	जामनेर	५(१६.६७)	०(००.००)	१(३.३३)	२४(८०.००)	३०(१००)
४	पारोळा	१०(३३.३३)	१(०३.३३)	१(३.३३)	१८(६०.००)	३०(१००)
५	रावेर	९(३०.००)	१(०३.३३)	१(३.३३)	१९(६३.३३)	३०(१००)
६	चोपडा	११(३६.६७)	०(००.००)	०(०.००)	१९(६३.३३)	३०(१००)
७	पाचोरा	५(१६.६७)	०(००.००)	०(०.००)	२५(८३.३३)	३०(१००)
८	भडगाव	६(२०.००)	०(००.००)	०(०.००)	२४(८०.००)	३०(१००)
एकूण		६०(२५.००)	७(२.९२)	६(२.५)	१६७(६९.५८)	२४०(१००)

स्त्रोत- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.)

तक्ता क्र.२ मध्ये जळगाव जिल्ह्यातील पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंब प्रमुखांच्या व्यवसाय निवडीच्या कारणाने विश्लेषण केले आहे. पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबामध्ये सध्याचे व्यवसाय निवडीचे कारण वडिलोपार्जित सांगणाऱ्यांचे प्रमाण २५%, २.९२%, नफ्यामुळे २.५%, आवडीमुळे ०.०% तर पर्याय नसल्यामुळे ६७.५८% प्रमाण अढळून आले.

यावरून असे दिसून येते कि, जळगाव जिल्ह्यातील पाहणी केलेल्या भिल्ल जमातीमध्ये पर्याय नसल्यामुळे व्यवसाय निवडणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक ६७.५८% आहे.

३. उत्पन्न व खर्च संबंध

तक्ता क्र. ३ मध्ये भिल्ल कुटुंबातील वार्षिक उत्पन्नाचे प्रमाण दर्शविले आहे. भिल्ल कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न १००० रु. ते ५०,००० रु. असणाऱ्यांचे प्रमाण (६९.५८%) इतके आहे, ५१,००० रु. ते १,००,००० रु. असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण (२९.५८%) असून १,००,००१ रु. ते ५,००,००० रु. इतके उत्पन्न असणाऱ्यांचे प्रमाण (०.८३%) इतके आहे. जळगाव जिल्ह्यातील विविध तालुक्यातील उत्पन्नाची तुलना केल्यास रावेर तालुक्यात (९३%) कुटुंब प्रमुखाचे उत्पन्न १ हजार ते ५० हजार या दरम्यान आहे. तसेच ५१ हजार ते १ लाखाच्या दरम्यान एरंडोल तालुक्यातील कुटुंब प्रमुखाचे उत्पन्न आहे.

थोडक्यात वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, भिल्ल कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न १००० रु. ते ५०,००० रु. असणाऱ्यांचे प्रमाण (६९.५८%) सर्वाधिक आहे.

तक्ता क्र. ३ उत्पन्न व खर्च संबंध

अ.क्र.	तालुके	१ ते ५०००० हजार रुपये	५१००० ते १ लाख रुपये	१ लाख ते ५ लाख रुपये	एकूण
१	अमळनेर	१८ (६०.००)	१२ (४०.००)	० (०.००)	३० (१००)
२	एरंडोल	१५ (५०.००)	१५ (५०.००)	० (०.००)	३० (१००)
३	जामनेर	२३ (७६.६७)	६ (२०.००)	१ (३.३३)	३० (१००)
४	पारोळा	२६ (८६.६७)	४ (१३.३३)	० (०.००)	३० (१००)
५	रावेर	२८ (९३.३३)	२ (०६.६७)	० (००.००)	३० (१००)
६	चोपडा	१५ (५०.००)	१४ (४६.६७)	१ (३.३३)	३० (१००)
७	पाचोरा	१८ (६०.००)	१२ (४०.००)	० (०.००)	३० (१००)
८	भडगाव	२४ (८०.००)	६ (२०.००)	० (०.००)	३० (१००)
एकूण		१६७ (६९.५८)	७१ (२९.५८)	२ (०.८३)	२४० (१००)

स्रोत- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.)

थोडक्यात वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते कि, भिल्ल कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न १००० रु. ते ५०,००० रु. असणाऱ्यांचे प्रमाण (६९.५८%) सर्वाधिक आहे.

४. उत्पन्नाचे प्रमाण

तक्ता क्र. ४. वार्षिक उत्पन्नाचे प्रमाण

अ.क्र.	तालुके	१ ते ५० हजार रुपये	५१ हजार ते १ लाख रुपये	एकूण
१	अमळनेर	२७ (९०.००)	३ (१०.००)	३० (१००)
२	एरंडोल	२८ (९३.३३)	२ (६.६७)	३० (१००)
३	जामनेर	२७ (९०.०)	३ (१०.००)	३० (१००)
४	पारोळा	२८ (९३.३३)	२ (६.६७)	३० (१००)
५	रावेर	२९ (९६.६७)	१ (३.३३)	३० (१००)
६	चोपडा	२३ (७६.६७)	७ (२३.३३)	३० (१००)
७	पाचोरा	२४ (८०.००)	६ (२०.००)	३० (१००)
८	भडगाव	२७ (९०.००)	३ (१०.००)	३० (१००)
एकूण		२१३ (८८.७५)	२७ (११.२५)	२४० (१००)

स्रोत- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.)

तक्ता क्र. ४ मध्ये भिल्ल कुटुंबातील वार्षिक खर्चाचे प्रमाण दर्शविले आहे. भिल्ल कुटुंबाचे वार्षिक खर्च १००० रु. ते ५०,००० रु. असणाऱ्यांचे प्रमाण (८८.७५%) इतके आहे, ५१,००० रु. ते १,००,००० रु. असणाऱ्या कुटुंबाचे प्रमाण (११.२५%), असून १,००,००१ रु. ते ५,००,००० रु. इतके खर्च असणाऱ्यांचे प्रमाण (००.००%) इतके आहे. जळगाव जिल्ह्यातील विविध तालुक्यातील खर्चाची तुलना केल्यास रावेर तालुक्यात सर्वाधिक खर्चाचे प्रमाण ९६.६७% १ हजार ते ५० हजार उत्पन्न या दरम्यान असणाऱ्या कुटुंब प्रमुखांचे आहे. तसेच ५१ हजार ते १ लाखाच्या दरम्यान चोपडा तालुक्यातील खर्चाचे प्रमाण (२३.३३%) आहे.

थोडक्यात वरील विश्लेषणावरून असे दिसून येते कि, भिल्ल कुटुंबाचे वार्षिक खर्च १००० रु. ते ५०,००० रु. दरम्यान असणाऱ्यांचे प्रमाण (८८.७५%) इतके सर्वाधिक आहे.

५. भिल्ल कुटुंबांची गुंतवणूक विषयक माहिती

तक्ता क्र. ५. मध्ये पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबांतील वार्षिक गुंतवणूक करणाऱ्यांचे प्रमाण दर्शविले आहे. जळगाव जिल्ह्यात पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबांपैकी गुंतवणूक करणाऱ्या भिल्ल कुटुंबांचे प्रमाण ७.९२% इतके आहे. तसेच गुंतवणूक न करणाऱ्यांचे प्रमाण ९२.०८% आहे. जळगाव जिल्ह्यातील जामनेर तालुक्यात गुंतवणुकीचे प्रमाण सर्वाधिक प्रमाण १६.६७% असून अमळनेर व भडगाव तालुक्यात भिल्ल जमात गुंतवणुक करतांनादिसून येत नाही.

तक्ता क्र. ५ पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबांची गुंतवणूक विषयक माहिती

अ. क्र	तालुके	गुंतवणूक करणारे	गुंतवणूक न करणारे	एकूण
१	अमळनेर	०(०.००)	३०(०.००)	३० (१००)
२	एरंडोल	३(१०.००)	२७(९०.००)	३० (१००)
३	जामनेर	५(१६.६७)	२५(८३.३३)	३० (१००)
४	पारोळा	३(१०.००)	२७(९०.००)	३० (१००)
५	रावेर	४(१३.३३)	२६(८६.६७)	३० (१००)
६	चोपडा	१(३.३३)	२९(९६.६७)	३० (१००)
७	पाचोरा	२(६.६७)	२८(९३.३३)	३० (१००)
८	भडगाव	०(०.००)	३०(०.००)	३० (१००)
एकूण		१९ (७.९२)	२२१ (९२.०८)	२४० (१००)

स्रोत- प्रत्यक्ष नमुना पाहणी (कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात.)

थोडक्यात जळगाव जिल्ह्यातील पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबांतील वार्षिक गुंतवणुकीचे प्रमाण (७.९२%) इतके आहे. म्हणजेच भिल्ल जमातीत गुंतवणूक प्रवृत्ती दिसून येत नाही.

निष्कर्ष (Conclusion):-

१. जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल जमातीचा मुख्य व्यवसायामध्ये मजुरीचे प्रमाण सर्वाधिक (६८%) आढळून येते. त्यानंतर परंपरागत व्यवसायाचे (शिकार करणे, मासेमारी, डिक काढणे, दारू तयार करणे, मोड्या विकणे इत्यादी प्रमाण (२०.८४%) इतके दिसून येते. आजही भिल्ल जमातीत नोकरी व शेती करण्याचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
२. जळगाव जिल्ह्यातील पाहणी केलेल्या भिल्ल जमातीमध्ये पर्याय नसल्यामुळे मजुरी व्यवसाय निवडणाऱ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक ६७.५८% दिसून येते.
३. भिल्ल कुटुंबांचे वार्षिक उत्पन्न १०००० रु. ते ५०,००० रु. दरम्यान असणाऱ्यांचे प्रमाण (६९.५८%) सर्वाधिक आहे. वार्षिक उत्पन्न कमी असल्यामुळे भिल्ल जमात आर्थिकदृष्ट्या मागासलेली दिसून येते.
४. थोडक्यात जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल जमातीमध्ये खर्चाचे नियोजन करणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ (१७.५%) इतके दिसून येते. आजही भिल्ल जमात फक्त आजचे विचार करून आपली दिनचर्या चालू ठेवलेली दिसून येते.
५. जळगाव जिल्ह्यातील पाहणी केलेल्या भिल्ल कुटुंबांतील वार्षिक गुंतवणुकीचे प्रमाण केवळ (७.९२%) इतके आहे. म्हणजेच भिल्ल जमातीला पारंपारिक व्यवसाय नसल्यामुळे उत्पन्न व गुंतवणूक कमी दिसून येत नाही.

संदर्भसूची (Reference):-

१. भामरे ज्ञानेश्वर काशिनाथ, धुळे तालुक्यातील भिल्ल जमातीच्या जीवन पद्धतीवर प्रसार माध्यमांचा झालेला प्रभाव- एक अध्ययन लघुशोध प्रबंध २००९.उ.म.वि. जळगाव.
२. धनंजय रमाकांत चौधरी, खानदेशातील आदिवासी जामातीतील भिल्लांच्या सामाजिक प्रगतीचा इतिहास, अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध, २०११ उ.म.वि. जळगाव.
३. वळवी अरुण धोंडू, पश्चिम खानदेशातील भिल्ल आदिवासींची युद्ध पद्धती आणि शस्त्रास्त्रे, एक अभ्यास, अप्रकाशित पीएच.डी. प्रबंध २०१० उ.म.वि. जळगाव.
४. डॉ. खडसे भा.कि., जाती व वर्ग: भारतीय आदिवासी, प्रथम आवृत्ती, जून २००२ पृ.६०ते८२. डॉ.एस.जी.देवगावकर, महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती द्वितीयावृत्ती १४ जाने २०१३ पु.७१ ते ७७.
५. धनगर जगतराव उत्तम, खानदेशातील आदिवासी भिल्ल जमात एक अभ्यास, आदिवासी समाज, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, तृतीयावृत्ती २०१५, पृ.३३ ते ३४.

मानवी हक्कांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स. पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना :

मानवी हक्कांची संरचना हि नैसर्गिक विधी या संकल्पनेचे अपत्य आहे. जन्मानेच मनुष्य काही हक्क घेऊन येतो. या गृहित कृत्यांवरच या हक्कांची मांडणी करण्यात येते हि संकल्पना ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या तसेच ख्रिस्ती तत्वज्ञानामध्ये आणि थॉमस अक्वायन यासारख्या विधी तज्ञांच्या लिखाणातून मांडणी केल्याचे दिसून येते. मानवाला मिळालेले अधिकार हे नैसर्गिक असून ते हिरावून घेण्याचा अधिकार कोणत्याही राजसत्तेला नाही. हे अधिकार व्यक्तीला जगण्यासाठी, त्याच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी आवश्यक आहेत. त्याशिवाय व्यक्तीच्या अस्तित्वाची कल्पना करणे शक्य नाही हा विचार ग्रीक व रोमन विचारवंतांच्या लेखनातून, ख्रिस्ती तत्वज्ञानातून प्रतिबिंबित होतो. नैसर्गिक अधिकाराची कल्पना पुढे सतराव्या शतकात सामाजिक करार सिध्दांताच्या पुरस्कर्त्यांनी उचलून धरली. या अधिकाराचे समर्थन करण्यात जॉन लॉक, रुसो यासारखे सामाजिक करार सिध्दांताचे पुरस्कर्ते आघाडीवर होते. नैसर्गिक अधिकाराची निर्मिती राज्य अस्तित्वात येण्यापूर्वीच झाली होती असा दावा ते करतात. नैसर्गिक अधिकारांना कायद्याचे संरक्षण प्राप्त झाल्यावर या अधिकारांचे दैवी अधिष्ठान संपुष्टात आले आणि हेच अधिकार पुढे मानव अधिकार म्हणून ओळखले जाऊ लागले. रशियन राज्यघटनेतही आर्थिक व सामाजिक शोषणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याचे वचन समाविष्ट आहे. परंतु त्यात शासनाच्या आत्यंतिक नियंत्रणापासून व्यक्तीची मुक्तता करण्याची तरतूद नाही. रशियन राज्यघटनेत व्यक्तीच्या सामाजिक व आर्थिक हक्कांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. सामाजिक व आर्थिक हक्क नसतील तर राजकीय स्वातंत्र्यास अर्थ उरत नाही. परंतु दोन्ही प्रकारची स्वातंत्र्ये एकमेकांना पुरक आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या संविधानामध्ये व्यक्तीचे स्वातंत्र्य राजकीय सत्ताधाऱ्यांपासून सुरक्षित ठेवण्याची योजना होती. तर सोविएट रशियाच्या १९३६ च्या संविधानात हि स्वातंत्र्ये उपभोगण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व सुविधा उपलब्ध करण्यावर भर होता. परंतु या सुविधा उपलब्ध झाल्या तरी राजकीय सत्ताधाऱ्यांच्या सत्तेवर मर्यादा घातल्याशिवाय त्यांना प्रत्यक्षात फारसा अर्थ नाही. हे खरे आहे म्हणून मानवी हक्क संरक्षण करण्याची गरज भासू लागली. १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेची स्थापना झाली. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान मानवी अधिकाराच्या झालेल्या मोठ्या उल्लंघनामुळे स्थापनेपासूनच संयुक्त राष्ट्र संघटना मानव अधिकारांविषयी संवेदनशील होती. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्थापनापत्रामध्ये मानव अधिकारांविषयी महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले. संयुक्त राष्ट्र संघटनेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानव अधिकाराचा जाहिरनामा घोषित केला. या जाहिरनाम्यामुळे मानव अधिकारांच्या संकल्पनेला वैश्वीक रूप प्राप्त झाले. मानव अधिकार संरक्षणाची जाणीव वैश्वीक बनली. मानव अधिकारांचा प्रश्न हा केवळ एखाद्या राष्ट्राचा अंतर्गत प्रश्न राहिला नाही. जर एखादे राष्ट्र मानव अधिकारांचे उल्लंघन करित असेल तर त्या राष्ट्रवर संयुक्त राष्ट्र संघटना दबाव आणू शकते. त्या राष्ट्राला बहिष्काराचा सामना करावा लागू शकतो. अशाप्रकारे संयुक्त राष्ट्र संघटनेत मानव अधिकाराच्या संरक्षणाची जाणीव केवळ वैश्वीकच बनवली नाही तर त्या अधिकाराच्या संरक्षणासाठी यंत्रणा विकसित केली.

संशोधनाचा उद्देश : मानवी हक्कांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

माहितीचे संकलन व विश्लेषण : मानवी हक्कांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे या लघुशोध निबंधासाठी विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, इंटरनेट, वर्तमानपत्र या दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

मानवी हक्कांचा अर्थ आणि व्याख्या :

प्रत्येक व्यक्तीला काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार आहे आणि या अधिकाराला इतरांनी मान्यता दिलेली आहे अशा अधिकाराला ढोबळ मानाने हक्क म्हणता येईल.

व्याख्या :

i) साधारणपणे व्यक्तीला आपल्या व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वोत्कृष्ट विकास साधता येईल अशी परिस्थिती म्हणजे हक्क होय.

ii) मानवी हक्काची कल्पना हि मानवी प्रतिष्ठेच्या कल्पनेशी संबंधीत आहे. मनुष्याला प्रतिष्ठेने जीवन जगण्यासाठी जे हक्क आवश्यक असतात त्या हक्कांना मानवी हक्क असे म्हणतात.

मानवी हक्कांचे स्वरूप :

मानवी हक्कांची संकल्पना मुळात जन्मसिध्द आहे. जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक मानवाला मग तो मानव कोणत्याही जातीचा, धर्माचा, वंशाचा, राज्याचा अथवा पंथाचा असो, स्त्री किंवा पुरुष असो मानवी जीवन जगण्यास आवश्यक असणारे हक्क त्या व्यक्तीला मिळत असतात. समाजामध्ये व्यक्तीला जे हक्क मिळतात ते केवळ हक्क नाहीत तर त्याच्याबरोबर कर्तव्यही पालन करावे लागते याचे कारण हक्क

आणि कर्तव्य आपण वेगळे करू शकत नाहीत म्हणून त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. पण व्यक्तीला कर्तव्याचा विसर पडतो म्हणून मानवी हक्काचा उपयोग घाताना ते अमर्याद घेता येत नाहीत. मानवी हक्कांवर नैतिक बंधने घातली जातात परंतु हि बंधने योग्य असली पाहिजेत. अन्यथा मानवी हक्क नाकारले जाण्याची शक्यता असते. जगातील प्रत्येक राज्य हे सार्वभौम आहे. आपल्या नागरीकांना किती अधिकार उपभोगण्यास उपलब्ध करून दिलेले आहेत त्यावरून त्या राज्याचा दर्जा ठरतो. म्हणून राज्यघटनेत कोणते, किती अधिकार मुलभूत हक्क म्हणून दिलेले आहेत हे महत्वाचे आहे. प्रत्येक राज्याची मानवी हक्काची अमलबजावणी त्या राज्याच्या विविध निर्णयावर अवलंबून आहे. परंतु काही वेळा राज्यसत्ताच मानवाचे हक्क नाकारते किंवा त्यावर नियंत्रण आणते. म्हणजेच मानवी हक्काची पायमल्ली केली जाते अशा राज्याच्या विरोधी कार्यवाही करण्याची जागतिक यंत्रणा अस्तित्वात नाही तशी व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. मानवी हक्काची आधुनिक संकल्पना हि जागतीक स्वरूपाची आहे. प्रत्येक राष्ट्राने आपल्या नागरीकांना हक्क प्रदान करतांना त्यांची नोंद राज्यघटनेत करावी अशी अपेक्षा आहे. त्यामुळे नागरीकांच्या हक्कांना संरक्षण मिळते. म्हणून भारतानेही आपल्या राज्यघटनेत तिसऱ्या विभागामध्ये मुलभूत अधिकार देऊन घटनात्मक संरक्षण दिलेले आहे.

मानवी हक्कांची वैशिष्ट्ये :

१) **व्यक्तिनिष्ठ** : मानव अधिकार हे व्यक्तीनिष्ठ स्वरूपाचे अधिकार आहेत. कारण हे अधिकार व्यक्तीस्वातंत्र्य, विचार, भाषण स्वातंत्र्यावर आधारित आहेत. प्रत्येक व्यक्ती हा जन्माने स्वतंत्र असून त्याला स्वतंत्रपणे विचार करण्याचा, निर्णय घेण्याचा सन्मानपूर्वक जगण्याचा अधिकार आहे. हे स्वातंत्र्य मानव अधिकारांमध्ये अंतर्भूत आहे. ज्या ठिकाणी हि स्वातंत्र्य व्यक्तीस नाकारण्यात येतात तेथे मानव अधिकारांचा संकोच होतो. मानव अधिकारांमध्ये अंतर्भूत असणारी हि स्वातंत्र्य व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी अपरिहार्य आहेत. म्हणूनच मानव अधिकारांचे स्वरूप व्यक्तीनिष्ठ बनले आहे.

२) **व्यावहारीकता** : मानव अधिकार हे व्यावहारीक स्वरूपाचे आहेत. कारण हे अधिकार व्यक्तीला उपभोगण्यासाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देणे शासनासाठी अवघड नाही. शासन सार्वजनिक हितासाठी कायदे करून देखील व्यक्तीस्वातंत्र्य अबाधित ठेवू शकते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या आर्थिक व सामाजिक गरजा पूर्ण करणे जरी शासनाला शक्य नसले तरी व्यक्तीस जगण्यासाठी आवश्यक किमान सुविधा शासन निश्चित पुरवू शकते. या अधिकाराचे स्वरूप व्यावहारीक असल्याने त्यांना संरक्षण देणे शासनास अवघड नाही.

३) **वैश्विकता** : मानव अधिकार हे फक्त विशिष्ट व्यक्ती किंवा समाजापुरते मर्यादित नाहीत तर ते या विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला माणुस या नात्याने प्राप्त झालेले आहेत. हे अधिकार व्यक्तीला राज्याने किंवा समाजाने बहाल केलेले नाहीत तर व्यक्तीला जन्मानेच प्राप्त झालेले आहेत. सर्वकाळ आणि परिस्थितीमध्ये सर्वांना प्राप्त झालेले असे हे अधिकार आहेत. त्यावरून या अधिकारांची वैश्विकता स्पष्ट होते.

४) **अंमलबजावणी** : मानव अधिकार हे व्यक्तीला इतर व्यक्तीपासून राज्याच्या अधिकारांपासून, हिंसाचारापासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी प्राप्त झालेले संरक्षण कवच आहे. हे अधिकार अंमलात आणण्यासाठी राज्यामध्ये कायद्याचे अधिराज्य प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. देशाची कायदेव्यवस्था हि मानव अधिकारांना संरक्षण देणारी आणि हे अधिकार व्यक्तींना उपभोगण्यासाठी आवश्यक सुविधा पुरविणारी असायला हवी. त्यामुळे कायद्याचे अधिराज्य आवश्यक आहे. कायद्याच्या अधिराज्याशिवाय मानव अधिकाराचे कायदे व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी करून घेता येणार नाहीत.

मानवी हक्कांचे जागतिक घोषणा पत्र :

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहिरनामा स्विकारला. सदस्य राष्ट्रांनी या जाहिरनाम्यात सांगितलेले हक्क व स्वातंत्र्य आपल्या नागरिकांना देण्याचे आवाहन केले. सर्व व्यक्ती या जन्मतः स्वतंत्र असून ते हक्क व प्रतिष्ठेच्या संदर्भात समान असतात. मानवी हक्कांच्या जागतिक घोषणापत्रात पुढील गोष्टींचे विवेचन करण्यात आले आहे.

१) प्रत्येक व्यक्तीला मनाचे स्वातंत्र्य असून ते प्रकट करण्याचा अधिकार आहे. कोणताही हस्तक्षेप होऊ शकत नाही त्यात कोणत्याही सीमेचा विचार न करता माहिती आली. विचार मागण्याचा, मिळविण्याचा व देण्याच्या हक्कांचा समावेश आहे.

२) प्रत्येक व्यक्तीला समाजाचा एक सभासद म्हणून सामाजिक सुरक्षिततेचा हक्क आहे व त्यास त्याचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्क मिळविण्याचा अधिकार असेल.

३) प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्ररित्या किंवा सामुहिकरित्या मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार असून त्यांच्यापासून कोणीही त्यांची मालमत्ता बेकायदेशीररित्या हिरावून घेऊ शकत नाही.

४) लहान मुले, महिला यांची खास काळजी तसेच औरस, अनौरस बालकांचे समान सामाजिक संरक्षण असेल.

५) प्रत्येक व्यक्ती समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये सहभागी होऊ शकते. तसेच निर्माण केलेल्या वैज्ञानिक, साहित्यिक, कलात्मक उत्पादनातुन निर्माण होणाऱ्या नैतिक व भौतिक संरक्षण मिळवू शकते.

६) संयुक्त राष्ट्रांच्या कोणत्याही उद्दिष्टांच्या किंवा तत्वांच्या विरोधातचा हक्क किंवा स्वातंत्र्याचा वापर करता येणार नाही.

७) जाहिरनाम्यात उल्लेख केलेल्या सर्व हक्क व स्वातंत्र्याची पुर्तता करणाऱ्या सामाजिक व आंतरराष्ट्रीय स्थितीचा प्रत्येक व्यक्तीला हक्क आहे. असा वापर करतांना व्यक्ती इतरांच्या हक्क व स्वातंत्र्याचा आदर करेल.

८) प्रत्येक व्यक्तीस शांततामय मार्गाने सभा घेणे, संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार असून एखाद्या संघटनेचा सदस्य होण्याबाबत त्यावर सक्ती करता येणार नाही.

९) प्रत्येक व्यक्ती आपल्या देशाच्या सार्वजनिक सेवेचा समानतेने उपयोग घेऊ शकते.

१०) प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या राष्ट्रात सीमांतर्गत भागात कोठेही जाण्याचा व राहण्याचा हक्क आहे तसेच स्व राष्ट्रातून व इतर राष्ट्रातून बाहेर जाण्याचा, स्वराष्ट्रात येण्याचा हक्क आहे.

११) कोणत्याही व्यक्तीचा छळ होऊ नये किंवा त्यास गुलामगिरीत ठेवता येणार नाही. तसेच कोणालाही क्रूर वागणूक किंवा अपमानास्पद वागणूक, शिक्षा देता कामा नये. सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर समान असून सर्वांना समान संरक्षण घेण्याचा अधिकार आहे.

१२) जोपर्यंत न्यायालयामार्फत एखाद्या गुन्हेगारी स्वरूपाच्या व्यक्तीला दोषी ठरविले जात नाही तोपर्यंत ती व्यक्ती निर्दोष असल्याचे गृहित धरावे अशा न्यायालयात त्या व्यक्तींना आपली बाजू मांडता यावी.

१३) सर्व व्यक्तींना विवेकबुद्धी व विचारशक्ती लाभलेली असून प्रत्येकाने बंधुत्वाची भावना राखली पाहिजे तसेच सर्व व्यक्ती ह्या हक्कांबाबत समान आहेत. धर्म, वंश, भाषा, लिंग, रंग, राजकीय मत इतर कोणतेही सामाजिक मुळ, जन्म व दारिद्र्य या निकषावर भेदभाव करता येणार नाही. तसेच व्यक्तीचा देश, प्रांत, राजकीय अधिकार क्षेत्रे किंवा आंतरराष्ट्रीय दर्जा या आधारे कोणताही भेदभाव करता येणार नाही. प्रत्येक व्यक्तीला आपले जीवन जगण्याचा हक्क लाभलेला आहे.

१४) प्रत्येक व्यक्ती आपल्या आवडीनुसार काम किंवा रोजगाराची निवड करू शकते. तसेच प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही स्वरूपाचा भेदभाव न होता समान कामासाठी समान वेतन मिळण्याचा हक्क आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या हितसंरक्षणासाठी कामगार संघटना स्थापन करू शकते किंवा अशा संघटनेत सहभाग घेऊ शकते.

१५) प्रत्येक व्यक्ती स्वतःसाठी, कुटूंबाच्या आरोग्य व कल्याणार्थ पुरेसे जीवनमान राखू शकते त्याला अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सेवा किंवा अपंगत्व निर्माण झाले, विधवा झाल्यास निर्वाह मिळण्यात अशक्यता निर्माण झाल्यास सुरक्षा मिळण्याचा हक्क आहे.

भारत आणि मानव अधिकार :

मानव अधिकारांच्या संरक्षणाविषयी संवेदनशील असणाऱ्या प्रमुख राष्ट्रांपैकी भारत एक आहे. भारताने संसदिय लोकशाही पध्दतीचा स्विकार केला असून प्रथम भारताने लिखित राज्यघटनेचा स्विकार केलेला आहे. गेल्या ७० वर्षांपासून भारताने खंबीरपणे टिकून असलेली लोकशाही म्हणजे मानव अधिकारांच्या संरक्षणाविषयी भारताची ईच्छाशक्ती, संवेदनशीलता दर्शविते. भारताची लोकशाही शासनव्यवस्था मुळातच स्वातंत्र्य, समता बंधुत्व व न्याय या तत्वावर उभारलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेच्या सरनाम्यात उद्दिष्टांबरोबरच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय प्रस्थापीत करण्याचा उल्लेख केलेला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानव अधिकारांच्या जाहिरनाम्यातील बहुतांश तत्वांचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत आहे. भारतीय राज्यघटनेने भारतीय नागरीकांना या अधिकारांच्या संरक्षणाची हमी दिलेली आहे. मानव अधिकाराच्या रक्षणासाठी भारत सरकारने विविध योजना व कार्यक्रम राबविले आहेत. भारतात सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या योजना आखतांना मानव अधिकारांच्या संरक्षणाचा जाणीवपूर्वक विचार केला जातो. भारतीय न्यायव्यवस्था मानव अधिकाराच्या संरक्षणाविषयी जागृत आहे. मानव अधिकाराच्या संरक्षणासाठी १९९३ साली एक विशेष कायदा तयार करण्यात आला. हा कायदा मानव अधिकार संरक्षण कायदा या नावाने ओळखला जातो. या कायद्यांतर्गत राष्ट्रीय व काही राज्य पातळीवर मानवी अधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली. हे आयोग मानव अधिकाराच्या उल्लंघनाच्या तक्रारीची चौकशी करून व्यक्तीला न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न करतात. मानव अधिकार संरक्षणाच्या दिशेने पडलेले हे एक अतिशय महत्वाचे पाऊल आहे.

भारताची समाजव्यवस्था जातीयतेवर आधारीत नाही तर भारतात अनेक धर्म, अनेक भाषा, प्रादेशिक विभाग, अनेक वंश अशा विविध घटकांवर आधारलेली आहे. त्यामुळे आज भारतात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्यात आर्थिक विषमता, बालमजूर, जातीयता, स्त्रीया अशा अनेक घटकांवर अन्याय, अत्याचार होत असलेचे दिसून येतात. भारतीय समाजातील निरक्षरता, वाढलेली लोकसंख्या, आर्थिक विषमता, समाजातील अंधश्रद्धा, दुष्ट चालीरिती, बेकारी, बेरोजगारी इत्यादी कारणांमुळे गरीब, पददलीत, स्त्रीया, बालके शेतमजूर इत्यादी घटकांवर अन्याय होत असतो म्हणून मानवी हक्कांची जाणीव निर्माण होणे गरजेचे आहे.

भारतातील अन्यायपीडीत घटक :

१) देवदासी प्रथा, २) गर्भलिंग चिकित्सा, ३) हुंडाबळी, ४) स्त्रीयांवरील अन्याय अत्याचार, ५) कौटुंबिक छळ, ६) मागासलेल्या जाती जमाती, ७) दहशतवादी कृत्य, ८) तुरुंगातील कैदी, ९) विस्थापीत, १०) बालकामगार, ११) धार्मिक अल्पसंख्याक

मानवी हक्कांच्या रक्षणासाठी उपाययोजना :

भारताने लोकशाही पध्दतीचा स्विकार केलेला आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या तत्वावर आधारित असणारी नविन समाजवादी समाजरचना निर्माण करणे हे भारतीय लोकशाहीचे ध्येय आहे. हे ध्येय साध्य होण्यासाठी मानवी हक्कांची प्रस्थापना करणे आवश्यक आहे. व्यक्तीच्या विविध स्वातंत्र्याचे रक्षण करून लोकशाही मूल्य वृद्धीगत करणे हे भारतीय लोकशाहीचे उद्दिष्ट आहे. समाजातील कोणत्याही वंचित घटकांचे शोषण होऊ नये, समाजातील स्त्रीया, लहान मुले मुली यांची पिळवणूक होऊ नये, दुर्बल घटकांवर अन्याय होता कामा नये, सर्वदूर मानवी हक्कांचा मान राखला जावा यासाठी विविध उपाय पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत.

अ) भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा :

भारतीय राज्यघटनेची मूल्यप्रणाली आणि तत्वज्ञान नष्ट करणाऱ्या घटनेच्या सरनाम्यात मुलभूत मानवी अधिकारांना महत्वाचे स्थान मिळाले आहे. भारतीय नागरीकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय तसेच कायद्यासमोर समानता, विचार व अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य मिळेल असे सरनाम्यात नमूद करण्यात आलेले आहे. याशिवाय सर्व लोकांना विश्वास, श्रद्धा आणि उपासनेचे स्वातंत्र्य असेल असेही सरनाम्यात स्पष्ट करण्यात आले आहे. भारतीय घटनेच्या सरनाम्यामधून भारतीय घटनाकारांच्या मुलभूत मानव अधिकाराविषयीच्या व्यापक दृष्टीची कल्पना येते.

ब) भारतीय राज्यघटनेतील मुलभूत अधिकार :

भारतीय राज्यघटनेच्या विभाग तीन मध्ये नागरीकांचे मुलभूत अधिकार कलम १४ ते ३२ मध्ये सांगितलेले आहेत. त्यात समतेचा अधिकार आहे याचे कारण भारतीय समाजात मोठ्या प्रमाणात विषमता दिसून येते. धार्मिक, वांशिक, भाषीक, जातीय, लिंग व जन्मस्थान इत्यादी बाबतीत भिन्नता दिसून येते. म्हणून कलम १४ नुसार स्वातंत्र्याच्या हक्कात विविध स्वातंत्र्ये दिलेली आहेत. मानवाची पिळवणूक होऊ नये म्हणून समाजातील मानवाची खरेदी-विक्री, वेठबिगारी, स्त्रियांची पिळवणूक, बालकांची पिळवणूक होऊ नये म्हणून अशा वार्डेट प्रथांना प्रतिबंध करण्यात आलेले आहे. तसेच भारतीय नागरीकांना आपली भाषा, संस्कृती, जतन करण्याचा हक्क दिलेला आहे. सर्वात महत्वाचा हक्क म्हणजे भारतीय नागरीकांना मिळालेल्या हक्काचे जतन करण्यासाठी घटनात्मक उपायोजनेत बंदीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेक्षण, प्रतिबंध, अधिकार पृच्छा इत्यादींचा सविस्तर उल्लेख करण्यात आला आहे.

क) भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वे :

भारतीय राज्यघटनेतील चौथ्या विभागात मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. मार्गदर्शक तत्त्वे हि मुलभूत अधिकारांना पुरक आहेत. त्यात सामाजिक, आर्थिक, मानवतावादी, न्यायीक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक मार्गदर्शक तत्त्वे दिलेली आहेत. मार्गदर्शक तत्त्वांबाबत उल्लंघन झाल्यास नागरीकांना न्यायालयात दाद मागता येत नाही. कारण मार्गदर्शक तत्त्वांना राज्यघटनेत मुलभूत अधिकारांप्रमाणे संरक्षण दिलेले नाही. परंतु मार्गदर्शक तरतुदीनुसार राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यात समान न्याय, महिलांना समान कामासाठी समान वेतन, मुलांना मोफत शिक्षणाची तरतूद, महिला व लहान मुले-मुली यांच्या आरोग्यविषयक कल्याणकारी योजना आखून त्यांची अंमलबजावणी करणे हे मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सांगितलेले आहे.

ड) विविध आयोगांची निर्मिती :

भारतीयांच्या हक्कांच्या रक्षणासाठी समाजातील दुर्बल घटकांकडे दुर्लक्ष होऊ नये म्हणून त्यांच्या हक्कांच्या विशेष आयोगाकडून रक्षण व्हावे यासाठी शासनाने त्या त्या घटकांसाठी आयोगाची स्थापना केलेली आहे.

१) महिला आयोग :

भारतातील महिलांवर होणाऱ्या व अत्याचाराची दखल घेऊन समतेच्या तत्वाची प्रस्थापना होण्यासाठी व महिलांना न्याय मिळावा यासाठी आणि त्यांच्या हिताचे व अधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी केंद्र सरकारने ३१ जानेवारी १९९२ रोजी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना केली. या आयोगास शासनाने घटनात्मक दर्जा दिलेला आहे. आयोगाच्या कार्यामुळे महिलांमध्ये आपल्या हक्कांबाबत जागृकता निर्माण झाली.

२) अल्पसंख्याक आयोग :

१९९३ साली केंद्रसरकारने अल्पसंख्याक आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाचा फायदा समाजातील ख्रिश्चन, जैन, शीख, पारशी, बौद्ध, मुस्लिम इ. जमाती अल्पसंख्याक ठरविलेल्या आहेत. या अल्पसंख्याक जमातीचे हितसंबंधाचे रक्षण करणे हे या आयोगाचे कार्य आहे. या आयोगाला देखील घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आहे.

३) अनुसूचित जातीचा राष्ट्रीय आयोग :

भारतीय राज्यघटनेच्या तरतुदीनुसार अनुसूचित जातींच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी या आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेने सरकारी कायद्याने कल्याणकारी योजना कोणत्या केलेल्या आहेत, त्यांची अंमलबजावणी केली जाते की नाही हे पाहण्याचे

कार्य या आयोगाचे आहे. अनुसूचित जातींवर झालेल्या अन्यायाची, अत्याचाराची चौकशी करणे, अन्याय करणाऱ्यास शिक्षा मिळावी यासाठी प्रयत्न करणे. त्यामुळे अनुसूचित जमातीच्या हक्कांचे संरक्षण होऊ शकते.

ई) जनहितार्थ याचिका :

समाजात व्यक्तींचे हक्क हिरावून घेतले जाऊ नयेत किंवा हक्कांच्या रक्षणासाठी न्यायालयाकडे व्यक्तीकडून केला गेलेला अर्ज म्हणजेच 'जनहित याचिका' होय. जनहित याचिकेचे तत्व प्रथम अमेरिकेत नंतर इंग्लंडमध्ये त्यानंतर भारतातील न्यायमंडळात प्रस्थापीत झालेले आहे. परस्पर सहकार्यातून मानवी हक्कांचे रक्षण केले पाहिजे असा विचार या जनहितार्थ याचिकेच्या पाठीशी आहे. आज जनहित याचिकेकडे व्यापक दृष्टीकोनातून पाहिले जाते.

मूल्यमापन :

मानव अधिकार म्हणजे नागरीकांना सन्मानाने जगण्यासाठी, आपल्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी अत्यावश्यक असणारे अधिकार या अधिकाराचे सार्वजनिक हितासाठी राज्यांकडून उल्लंघन होऊ शकत नाही. या अधिकारांच्या संरक्षणाची हमी राज्यघटनेने दिलेली आहे. मानव अधिकार व्यक्तीला राज्य किंवा समाज बहाल करीत नाही. त्यामुळे ते हिरावून घेण्याचा अधिकार राज्याला नाही. व्यक्ती अस्तित्वात आल्याबरोबर हे अधिकार अस्तित्वात येतात. मानव अधिकाराच्या संरक्षणामध्ये संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे योगदान महत्वाचे आहे. मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी युनोने मानव अधिकार आयोग आणि महिला आयोगाची स्थापना केली आहे. अलीकडच्या काळात संयुक्त राष्ट्र संघटनेची शांतीसेना मानव अधिकारांच्या रक्षणासाठी लष्करी हस्तक्षेपाचा मार्ग अवलंबत आहे. भारतीय राज्यघटनेतील घटनेचा सरनामा, मुलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्वांमधून मानव अधिकारांचा ठळक आविष्कार झालेला दिसून येतो. मानव अधिकारांच्या संरक्षणविषयीच्या अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांवर भारताने स्वाक्षरी केलेली आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) डॉ. रायपुरकर वसंत - आंतरराष्ट्रीय संबंध श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर सातवी आवृत्ती २००६
- २) डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र - समकालीन जागतिक राजकारण विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती मार्च २०१०
- ३) पाटील पंडितराव - राज्यशास्त्र होले पी.एन., भोसले शाहुराजे - धैर्य प्रकाशन, मुंबई डॉ. राठी शुभांगी द्वितीय आवृत्ती २००७
- ४) डॉ. पाटील वा.भा. - आंतरराष्ट्रीय संबंध प्रशांत पब्लीकेशन्स, जळगाव प्रथमावृत्ती २०११
- ५) गर्ग स.मा. - भारतीय समाजविज्ञान कोश मेहता पब्लीशिंग हाऊस, पुणे
- ६) लोकराज्य - मार्च २०१८

आर्थिक व सामाजिक विकासात विकास महामंडळांची भूमिका

प्रा. डॉ. रत्नाकर रामराव कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शारदा महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना :

मागासवर्गीयांकरिता राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचा मागासवर्गीयांना देण्यात येणारी 'सवलत' म्हणून मोठा गवगवा करण्यात येतो. माय-बाप सरकार आपल्या रयतेला उदारतेने सोयी-सवलती प्रदान करित असल्याचा आविर्भाव अंमलबजावणी अधिकारी करित असतात. सामंतषाही संपली, लोकशाही आली, राजे रजवाडे धुळीला मिळाले परंतू नोकरशाही अजूनही सामंतवादी मनोवृत्ती जोपासते. नागरिकांचे मूलभूत अधिकार तसेच संविधानात नमूद करण्यात आलेली शासनाची कर्तव्ये यांचा या सोयी सवलतींशी काही संबंध आहे काय? याविषयी शासन-प्रशासन कमालीचे मौन पाळते. अज्ञानी, निरक्षर जनता आपल्या संवैधानिक हक्कांविषयी जागरून नसते. गरिबी, उपासमार, बेरोजगारीने त्रस्त जनतेला थोडेसे सहाय्यदेखील फार मोठे वाटते जनतेला त्यांच्यावर फार मोठे उपकार केल्याचे भासविले जाते. सरकार आणि प्रशासन यांनी योयी सवलतींचे मृगजळ निर्माण केले आहे. देशाच्या विकास प्रक्रियेतील अत्यंत महत्वाच्या अशा या उपक्रमांना भूतदयेचे स्वरूप देण्यात आल्यामुळे त्यांचा मुख्य उद्देश पायदळी तुडविला गेला आहे. देशात घटनेचा अंमल आरंभ होऊन 70 वर्षे झाली आहेत अनेक पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून शेकडो सोयी-सवलतींच्या योजना लागू करण्यात आल्या परंतु अपेक्षित विकास मात्र घडून आला नाही. याला मुख्य कारण म्हणजे विकास योजनांविषयी सरकार आणि नोकरशाही यांनी बाळगलेली भूमिका हेच आहे. विकास योजनांना सोयी सवलती समजण्याचा तो परिपाक होय. सदरील शोधनिबंधामध्ये समाज कल्याण विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध महामंडळांच्या योजनांचा अभ्यास केला आहे. समाजकल्याण विभागामार्फत संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ, महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ, वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ अशा विविध महामंडळांच्या योजना व योजनेचे उद्देश तसेच सदरील महामंडळाकडून वितरीत रक्कम व लाभार्थी संख्या यांचा अभ्यास केला आहे.

1.1 शोध निबंधाचा उद्देश :

1. समाजकल्याण विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.
2. अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती व इतर मागास वर्ग या प्रवर्गांसाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजना अभ्यासणे.
3. विविध योजनेअंतर्गत विकास मंडळांनी वितरित रक्कम व लाभार्थी संख्या अभ्यासणे.

1.2 शोध निबंधाची गृहितके :

1. शासकीय योजनांमुळे समाजाचा आर्थिक व सामाजिक विकास झाला आहे.
2. विविध प्रवर्गांचा आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विकास महामंडळे स्थापन केली आहेत.
3. शासकीय योजनांचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्यांची संख्या वितरीत रक्कम लोकसंख्येच्या मानाने अतिशय कमी आहे.

1.3 संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा आधार घेतला आहे. विविध लेखकांनी लिहीलेले संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय प्रकाशने यांचा आधार घेवून सदरील कार्य पूर्ण केले आहे. तसेच गृहिताला अनुसरून संशोधनात्मक अध्ययनातून हाती आलेल्या निष्कर्षांचा आढावा या शोधनिबंधातून घेतलेला आहे. सदरील शोध निबंधाचा कालखंड 2017-18 ते 2019-20 असा तीन वर्षांचा असून शोधनिबंधाचे कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र राज्यापुरते मर्यादित आहे.

1.4 संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित (लिडकॉम) :

महाराष्ट्र चर्मोद्योग विकास मंडळाची स्थापना राज्यातील चर्मोद्योग व तत्संबंधी समाजातील लोकांच्या कल्याणासाठी 1 मे 1974 रोजी करण्यात आली. महामंडळाचे सध्याचे अधिकृत भाग भांडवल 50 कोटी इतके शासन निर्णय, क्रं.चविम-1097/13154/ विघयो-2, दि. 10 मार्च 1998 द्वारे करण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जातीमधील चर्मकार समाजाचे प्रश्न स्वतंत्ररित्या सोडविता यावेत म्हणून व एकूणच चर्मकार समाजाच्या विकासासाठी महामंडळ कार्यक्षेत्र व्हावे म्हणून 1 जुलै 1996 रोजी उद्योग विभागाऐवजी समाजकल्याण विभागाचे प्रशासकीय नियंत्रणाखाली सदर महामंडळ आणण्यात आले. त्यानंतर 17 सप्टेंबर 1997 रोजी महाराष्ट्र चर्मोद्योग विकास महामंडळाचे राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व जमाती आर्थिक विकास महामंडळाची (एन.एस.एफ.डी. सी.) अधिकृत यंत्रणा म्हणून (एस.सी.ए.) ची नियुक्ती महाराष्ट्र शासनाने केली. चर्मकार समाजाच्या उन्नतीसाठी या महामंडळामार्फत विविध योजना राबविल्या जातात. पारंपरिक पध्दतीने चर्म व्यवसाय करणाऱ्या चर्मकार कुटूंबाचा पारंपरिक व्यवसाय अजुनही त्यांच्या उपजिवीकेचे साधन म्हणून त्यांना चांगल्या पध्दतीने करता यावे म्हणून चर्मकारांना प्रशिक्षण देऊन आधुनिक तंत्रज्ञान व उद्योग उभारणीसाठी अर्थसाहाय्य देणाऱ्या विविध योजना महामंडळाने राबविल्या आहेत. ही योजना प्रभावी राबवून, महाराष्ट्रातील सर्व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल चर्मकार कुटूंबांना लाभ मिळून त्यांचे अर्थिक कल्याण साधण्यासाठी प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी महामंडळाचे कार्यालय चालू केलेले आहे.

अनुसूचित जातीतील चर्मकार समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी महामंडळाने कार्य करावे यासाठी महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ व तथापि चर्मोद्योगाबरोबरच चर्मकार समाजाच्या सर्वांगिन विकासाचे कामही महामंडळ करित असल्यामुळे महाराष्ट्र चर्मोद्योग विकास महामंडळ या नावात बदल करून "महाराष्ट्र चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ" असा नामविस्तार करण्यात आला आहे.

1.5 लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ :

महाराष्ट्र शासनाने लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळाची स्थापना कंपनी अधिनियम, 1956 (1) च्या तरतुदीनुसार सामाजिक न्याय विभाग अंतर्गत दिनांक 11 जुलै, 1985 रोजी केली. महाराष्ट्र राज्यातील दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्या मातंग समाजातील लोकांचे जीवनमान उंचविणे, समाज प्रवाहात त्यांना मानाचे स्थान मिळण्याच्या उद्देशाने त्यांच्या शैक्षणिक, अर्थिक व सामाजिक विकास होण्यासाठी मदत व्हावी. मातंग समाजासाठी लेखणीद्वारे खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रगतीचे प्रेरणा निर्माण करणारे लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे या वंदनीय विभूतीच्या नावाने स्थापन झालेल्या या महामंडळाद्वारे मातंग समाजात अंतर्भाव असणाऱ्या पुढील 12 पोट - जातीतील व्यक्तींना अर्थसाहाय्य करणेत येते. (1) मांग (2) मातंग (3) मिनी - मादींग (4) मादगी (5) दानखणी मांग (6) मांग महाशी (7) मदारी (8) राधेमांग (9) मांग गारूडी (10) मांग - गारोडी व शासन निर्णय संकिर्ण - 2012 / क्र. 31 महामंडळे दि. 22 मे 2012 नुसार (11) मादगी (12) मादिगा या दोन पोट जाती समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. महामंडळ स्थापनेच्या वेळी महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल रूपये 2.50 कोटी मंजूर केलेले होते, महाराष्ट्र शासन, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्र. एलएस-2006/प्र.क्र. 179/विघयो - 2, मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई - 400032. दिनांक 20 डिसेंबर 2006 नुसार महामंडळाचे अधिकृत भागभांडवल रूपये 75 कोटीपर्यंत वाढविण्यात आले होते. आता शासन निर्णय एलएस-2012/प्र.क्र 422/महामंडळे दि. 26 जून 2013 नुसार महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल रू. 300 कोटी पर्यंत वाढविण्यात आलेले आहे.

मुख्य उद्दिष्टे

1. मातंग व तत्सम समाजाच्या आर्थिक उन्नतीसाठी आवश्यक व उपयुक्त असतील अशा व्यापक आर्थिक चळवळीला चालना देणे व त्यासाठी सहाय्य करणे.
2. तंतु कामाच्या व्यवसायात गुंतलेल्या मातंग समाजाला आधुनिक तंत्रज्ञानाची ओळख करून देणे.

3. घायपाताचे निमति, संस्करणक,आयातक, निर्यातक, खरेदीदार, विक्रेते,संग्रही व वितरक आणि किंवा घायपाताचे व्यापारी किंवा घायपातापासून बनविण्यात येणाऱ्या सर्व वस्तू यांचा व्यवसाय चालू ठेवणे.
4. मातंग समाजाच्या फायद्यासाठी व कल्याणासाठी स्वतःच्या जबाबदारीवर किंवा शासन सांविधिक संस्था, कंपनी, भागीदारी संस्था, व्यक्ती यांच्या सहयोगाने किंवा अशा संघटना, अभिकरणे यांच्यामार्फत कृषी विकास उत्पादनांचे पणन, प्रक्रिया व त्यांचा पुरवठा आणि साठा , लघुउद्योग, इमारत बांधकाम, वाहतुक आणि (वैद्यकीय अभियांत्रिक, वास्तुशास्त्र इत्यादीसारखा) इतर धंदा व्यवसाय, व्यापार किंवा कार्य चालू करण्यासाठी भांडवल, कर्ज मिळण्याचे साधन, साधनसामुग्री आणि तांत्रिक व्यवस्थापकीय सहाय्य देण्याची तरतूद करणे.

1.5 महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ (मर्यादित):

महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जाती, जमाती व नवबौद्ध आणि विमुक्त व भटक्या जमाती या समाजातील दुर्बल कुटूंबाची आर्थिक उन्नती जलद गतीने घडवून आणण्याच्या मुख्य उद्देशाने महाराष्ट्रशासनाने "महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाची" 10 जुलै 1978 रोजी कंपनी अधिनियम 1956 नुसार स्थापना केली आहे. सध्या मात्र या महामंडळामार्फत अनुसूचित जाती नवबौद्ध व अल्पसंख्याक समाजातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल कुटूंबांतील व्यक्तींना विविध व्यवसायासाठी अर्थसाहाय्यक देऊन त्यांच्या आर्थिक प्रगतीला हातभार लावला जातो.

उद्देश

- 1) मागासवर्गाच्या उन्नतीसाठी व कल्याणासाठी स्वतःच्या जबाबदारीवर किंवा सरकार, सांविधिक संस्था, कंपनी, भागीदारी संस्था, व्यक्ती यांच्या सहयोगाने किंवा अशा संघटना,अभिकरणे, यांच्यामार्फत कृषि विकास कार्यक्रम, कृषी उत्पादनांचे पणन, प्रक्रिया व त्यांचा पुरवठा आणि साठा, लघु उद्योग, इमारत बांधकाम, वातूक आणि वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, कृषि इत्यादींसारखा इतर धंदा, व्यवसाय, व्यापार किंवा कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून योजना आखणे, प्रचालन करणे, मदत करणे, सल्ला देणे, सहाय्य देणे, वित्तीय सहाय्य देणे, संरक्षण देणे आणि उपक्रम हाती घेणे,
- 2) आर्थिक स्थिती/पद्धतीचा विकास करण्यास आणि त्यात सुधारणा करण्यास, मागासवर्गांना समर्थ बनविण्यासाठी काम, धंदा, व्यवसाय, व्यापार किंवा कार्य चालू करण्यासाठी, भांडवल, कर्ज मिळवण्याची साधने, सामग्री आणि तांत्रिक व व्यवस्थापकीय सहाय्य देण्याची तरतूद करणे,
- 3) भारत सरकार आणि भारतीय संघ राज्यातील राज्य शासने, सांविधिक मंडळे, कंपनी, भागीदारी संस्था किंवा व्यक्ती किंवा संघटना यांच्याबरोबर, कृषि उत्पादन, कृषि साहित्य, सामान वस्तू आणि प्रत्येक प्रकारची सामग्री तयार करण्यासाठी करार करणे आणि त्यांच्याकडून मागण्या स्वीकारणे आणि या वस्तूंच्या बाबतीत कामे करण्यासाठी मागासवर्गांच्या व्यक्तींना उप-संविदाद्वारे संविदा व मागणीपत्रे देण्याची व्यवस्था करणे किंवा त्या संदर्भात मागासवर्गीय व्यक्तीकड मागण्या नोंदवणे किंवा असे कृषि उत्पादन, माल, सामान, वस्तू किंवा सामग्री किंवा त्यांचे धभाग तयार करणे, त्यांचे उत्पादन करणे, त्यांची जुळणी करणे किंवा पुरवठा करणे यासाठी, त्या बाबतीत सेवा पुरवणे किंवा प्रक्रिया करण्याची व्यवस्था करणे किंवा अशा संविदा आणि मागण्यांच्या योग्य संपादणुकीसाठी आवश्यक असेल त्याप्रमाणे व्यवस्थापकीय सहाय्य मागणे आणि असे तयार केलेले, उत्पादन केलेले, जुळणी केलेले व पुरवठा केलेले कृषि उत्पादन, माल सामान, वस्तू व सामग्री जवळ बाळगणे,
- 4) उप-संविदा वा आदेशांचे पालन करण्यासाठी मागासवर्गीयांना समर्थ बनविण्याकरिता ज्यांना उपसंविदा देण्यात आलेल्या आहेत किंवा देण्याबाबत आदेश काढलेले आहेत अशा मागासवर्गीय व्यक्तींना कर्ज देणे किंवा त्याची हमी देणे किंवा त्याबाबत शिफारस करणे, किंवा जमीन संपादन करण्याच्या कामासह, उत्पादन काढणे, संयंत्र (कारखाना) उभारणे, त्याचे रुपांतर किंवा विस्तार करणे यासाठी भांडवल पुरवणे, किंवा सामग्री, सुविधा, यंत्रसामग्री, पुरवठा किंवा सामान संपादन करण्यासाठी वित्त व्यवस्था करणे, किंवा अशा संस्थांना शासनाशी किंवा या महामंडळाशी केलेल्या संविदान्वये वस्तू, सामग्री, पुरवठा किंवा सामानाच्या निर्मितीमध्ये वापरावयाच्या खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा करणे.

1.6 महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादित

महामंडळा चा उद्देश

1. राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याण व विकासासाठी कृषी विकास, पणन, संस्करण, कृषी उत्पादनाचा पुरवठा आणि साठवण, लघुउद्योग, इमारत बांधणी, परिवहन या कार्यक्रमांची आणि अन्य व्यवसाय (वैदयकीय, अभियांत्रिकी, वास्तुशास्त्रीय यासारखे) व्यापार किंवा उद्योग यांची योजना आखणे, त्यांना चालना देणे, सहाय्य करणे, सल्ला देणे, मदत करणे, वित्त पुरवठा करणे, त्यांचे संरक्षण करणे.
2. इतर मागासवर्गीयांची आर्थिक स्थिती, उत्पादन निर्मिती, व्यवस्थापन आणि पणन यांचा विकास करणे, त्यात सुधारणा करणे, त्यांचे कामकाज, व्यवसाय, व्यापार किंवा उद्योग सुरु करण्यासाठी त्यांना भांडवल, पतसाधने, साधन सामुग्री आणि तांत्रिक व व्यवस्थापकीय साधने पुरविणे.
3. इतर मागासवर्गीयांसाठी कृषी उत्पादने, वस्तु, साहित्य आणि सामुग्री यांची बनावट, निर्मिती, जुळवणी व पुरवठा यासाठी विविध क्षेत्रातील व्यक्ति किंवा संघटनांबरोबर करार करणे आणि त्यांच्याकडील मागण्या हाती घेणे आणि त्या इतर मागासवर्गीय लोकांना उपकरणाताने देवून किंवा त्याबाबत त्यांच्याकडे कामाच्या मागण्या सुपूर्द करून, त्यांचेकडून कामे यथायोग्यरितेने पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक वाटतील अशा सेवा देणे.
4. राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी योजना सुरु करणे आणि त्यांना चालना देणे, या प्रयोजनासाठी अहवाल आणि निलप्रती (ब्लू प्रिंटस) तयार करणे, तयार करून घेणे आणि आकडेवारी व इतर माहिती गोळा करणे.
5. वरील कामे प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी आवश्यक वाटेल त्याप्रमाणे कंपनी, संघ, सल्लागार मंडळे किंवा योग्य त्या संस्था प्रवर्तित करणे आणि स्थापन करणे.

1.7 आर्थिक व सामाजिक विकासात विविध विकास महामंडळांची भूमिका :

अनुसूचित जाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती आणि इतर मागास वर्ग यांच्या आर्थिक विकासास चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने विविध विकास महामंडळे स्थापन केली असून त्याद्वारे वीस टक्के अनुदान, थेट कर्ज, मुदत कर्ज, सुक्ष्म वित्तपुरवठा, महिला समृद्धी, शैक्षणिक कर्ज, इत्यादी विविध योजना राबविल्या जातात. राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त व विकास महामंडळ, राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त व विकास महामंडळ, राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ इत्यादी. महामंडळाच्या विविध योजना राबविण्यासाठी त्या त्या महामंडळांना राज्याची अधिकृत केले आहे. विकास महामंडळांमार्फत वितरित केलेली रक्कम व लाभार्थ्यांची संख्या खालील तक्ता क्रं 1.1 मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रं 1.1

विकास महामंडळामार्फत वितरित रक्कम व लाभार्थी (रु.लाख)

विकास महामंडळ	2017-18		2018-19		2019-20	
	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरित रक्कम
संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्या.	433	40.50	317	35.30	172	19.22
साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे महामंडळ मर्या.	2118	614.78	2066	460.46	911	182.46
महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ मर्या.	11665	2645.76	5185	2086.08	10487	2344.78

वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळ मर्या.	41	137.84	—	—	—	—
महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्या.	863	269.48	159	56.09	64	22.13

(आधार : संबंधित महामंडळे)

वरील तक्ता क्रं. 1.1 मध्ये विविध विकास महामंडळामार्फत 2017-18 ते 2019-20 या कालखंडातील वितरित रक्कम व लाभार्थी संख्या दिलेली आहे. यावरून असे लक्षात येते की, संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्या. मार्फत 2017-18 ते 2019-20 या काळात लाभार्थी संख्या अनुक्रमे 433, 317, 172 व वितरीत रक्कम 40.50, 35.30, 19.22 लाख वर्षानुवर्षे कमी होत गेली आहे. प्रत्येक महामंडळाचा विचार करता जवळपास अशीच परिस्थिती दिसून येते लाभार्थी व वितरीत रक्कम कमी का होत आहे? हा संशोधनाचा विषय आहे. याचा अर्थ असा होतो की, एकतर सर्व समाजबांधवांनी शासकीय योजनांचा लाभ घेतला किंवा ज्यांनी लाभ घेतला त्या योजना खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकास घडवू शकल्या नाहीत, त्या योजनांची रक्कम अतिशय कमी होती, त्या योजनाद्वारे समाज आत्मनिर्भर बनण्यास असमर्थ राहिला असे म्हणावे लागेल. यामागे अनेक कारणे दिसून येतात. एक तर शासकीय योजनेची माहिती सर्वांना होत नाही, ज्यांना माहिती होते त्यांना सदरील योजना पदरात पाडून घेण्यासाठी अनेक अडचणी येतात. या गोष्टीकडे शासनाने जातीने लक्ष देणे गरजेचे आहे.

सारांश :

समाजातील सर्वच दुर्बल घटकांना व अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या लोकांना शासकीय नोकऱ्यात सामावून घेणे शक्य नव्हते. म्हणून अशा कुटूंबांना स्वावलंबी बनविण्याच्या हेतुने त्यांना स्वतंत्र व्यवसाय करता यावा, त्यांचा जीवनस्तर, आर्थिक स्तर उंचावला जावा आणि त्यांना आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होता यावे या उदात्त हेतुने केंद्र व राज्य सरकारने अनेक शासकीय योजना सुरू केल्या व त्यांची अंमलबजावणी केली आहे. शासकीय योजनांमुळे समाजाचा आर्थिक व सामाजिक विकास झाला आहे. विविध प्रवर्गांचा आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने विकास महामंडळे स्थापन केली आहेत. शासकीय योजनांचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्यांची संख्या व वितरीत रक्कम लोकसंख्येच्या मानाने अतिशय कमी आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. महाराष्ट्र शासन, "मानव विकास अहवाल, मुंबई." 2002
2. महाराष्ट्र शासन, 'आर्थिक व सामाजिक समालोचन', 2017-18
3. महाराष्ट्र शासन, 'आर्थिक व सामाजिक समालोचन', 2018-19
4. महाराष्ट्र शासन, 'आर्थिक व सामाजिक समालोचन', 2019-20
5. संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ वार्षिक अहवाल, 2017-18
6. संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ वार्षिक अहवाल, 2018-19
7. संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ वार्षिक अहवाल, 2019-20
8. महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादित, वार्षिक अहवाल, 2017-18
9. महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादित, वार्षिक अहवाल, 2018-19
10. महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादित, वार्षिक अहवाल, 2019-20

कोरोना के जंग में बड़ी राहत ! RBI

Dr. Rajesh G. Umbarkar

कोरोना वायरस संक्रमण की दूसरी लहर के बीच आरबीआई गवर्नर शक्तिकांत दास (RBI Governor ShaktiKant Das) ने प्रेस कॉन्फ्रेंस की कई बड़े कदमों का ऐलान किया. इस प्रेस कॉन्फ्रेंस (RBI Press Conference) में उन्होंने कहा कि कोरोना की दूसरी लहर से इकोनॉमी काफी बड़े स्तर पर प्रभावित हुई है. इससे जुड़ी स्थितियों पर आरबीआई की नजर बनी हुई है. दूसरी लहर के खिलाफ बड़े कदम की जरूरत है.

शक्तिकांत दास ने मीडिया संबोधन में कहा-

1. कोरोना की पहली लहर के बाद इकोनॉमी में रिकवरी दिखनी शुरू हुई थी, लेकिन दूसरी लहर ने एक बार फिर संकट पैदा कर दिया है.
2. सरकार वैक्सीनेशन में तेजी ला रही है. उन्होंने आगे कहा कि ग्लोबल इकोनॉमी में रिकवरी के संकेत हैं. भारत की बात करें तो भारतीय इकोनॉमी भी दबाव से उबरती दिख रही है.
3. Covid-19 महामारी की दूसरी लहर को रोकने के लिए कई राज्यों में लॉकडाउन और अन्य प्रतिबंध लगाए गए हैं, इससे अर्थव्यवस्था को चोट पहुंचने की संभावना है. हालांकि, आरबीआई हालातों पर अपनी नजर बनाए हुए है.
4. आगे अच्छे मॉनसून से ग्रामीण मांग में तेजी संभव है.
5. मैन्यफैक्चरिंग इकाइयों में भी धीमापन थमता नजर आ रहा है.
6. ट्रैक्टर सेगमेंट में तेजी बरकरार दिख रही है, हालांकि अप्रैल में ऑटो रजिस्ट्रेशन में कमी दिखी है.
7. बैंक अकाउंट खुलनवाने के लिए KYC को मंजूरी.
8. RBI गवर्नर शक्तिकांत दास ने COVID-19 की दूसरी लहर के बीच आम आदमी, छोटे व्यवसायों और सूक्ष्म-वित्त संस्थानों की मदद के लिए वित्तीय उपायों के एक सेट की घोषणा की है.
9. रिजर्व बैंक ने ऑन टैप लिक्विडिटी का भी ऐलान किया है. RBI ने 3 साल के लिए 31 मार्च 2022 तक 50,000 करोड़ रुपये की विंडो खोली है.
10. RBI ने 25 करोड़ रुपये तक के एक्सपोजर के साथ SME के लिए रीस्ट्रक्चरिंग रिजॉल्यूशन फ्रेमवर्क 2.0 की घोषणा की.
11. RBI ने इंडीविजुअल्स, MSMEs के लिए वन टाइम रीस्ट्रक्चरिंग की मंजूरी है. इसके लिए बैंक ने समयसीमा 30 सितंबर 2021 तक रखा है.
12. 500 करोड़ रुपये तक असेट वाले MFIs प्रायोरिटी सेक्टर लेंडिंग में शामिल किए जाएंगे.

13. स्मॉल फाइनेंस बैंक्स 500 करोड़ रुपये की साइज वाले स्मॉलर माइक्रोफाइनेंस इंस्टीट्यूशन को कर्ज दे सकते हैं.
14. स्मॉल फाइनेंस बैंक्स के लिए 3 साल के लिए 10,000 करोड़ रुपये का SLTRO यानी कर्ज देंगे. इनके लिए 10 लाख प्रति Borrower की सीमा होगी. इनको 31 मार्च 2022 तक टर्म सुविधा मिलेगी.
15. रिजर्व बैंक ने लोन मोराटोरियम की अवधि को 2 साल आगे बढ़ाने की भी मंजूरी दी है.

हेल्थ सेवा के लिए 50,000 करोड़ रुपये दिए

RBI ने इमरजेंसी हेल्थ सेवा के लिए 50,000 करोड़ रुपये दिए. RBI गवर्नर ने कहा कि इमरजेंसी हेल्थ सेवा के लिए 50,000 करोड़ रुपये देने आवंटित किए जाएंगे. इसके तहत बैंक वैक्सिन निर्माताओं, आयातकों, ऑक्सीजन सप्लायर्स, कोविड की दवाइयों के उत्पादक, अस्पतालों, पैथोलॉजी लैब आदि को लोन देंगे. यह सुविधा 31 मार्च 2022 तक रहेगी. उन्होंने कहा कि यह लोन रेपो रेट पर यानी काफी किफायती ब्याज दर पर होगा. गौरतलब है कि रेपो रेट सिर्फ 4 फीसदी है. बता दें कि इसका फायदा हॉस्पिटल्स, हेल्थ सर्विस प्रोवाइडर्स को मिलेगा.

बैंक अकाउंट खुलनवाने के लिए KYC को मंजूरी

गवर्नर शक्तिकांत दास ने अपने संबोधन में कहा कि मौजूदा स्थिति में KYC के नियमों में कुछ बदलाव किए गए हैं. इसके तहत वीडियो के जरिए KYC को मंजूरी दी गई है. वीडियो के जरिए KYC को मंजूरी दी गई है. उन्होंने यह भी कहा कि राज्यों के लिए Overdraft Facility में भी राहत दी गई है. RBI ने राज्यों के ओवरड्राफ्ट को 36 दिन से बढ़ाकर 50 दिन कर दिया है.

RBI ने दी बैंकों को राहत

RBI गवर्नर ने खुदरा व छोटे कारोबारियों को बड़ी राहत दी है. साथ ही कुछ अन्य तरह रियायतें भी गई हैं. शक्तिकांत दास ने कहा कि प्राइरिटी सेक्टर के लिए जल्द लोन और इंसेंटिव दिया जाएगा. इसके अलावा बैंक, कोविड बैंक लोन भी बनाएंगे. रिजर्व बैंक ने ऑन टैप लिक्विडिटी का भी ऐलान किया है. RBI ने 3 साल के लिए 31 मार्च 2022 तक 50,000 करोड़ रुपये की विंडो खोली है. RBI ने कहा कि कमजोर क्षेत्रों में तेजी से लोन देने के लिए बैंकों को प्रोत्साहित किया जा रहा है. बैंक अपनी बैलेंस शीट में एक COVID लोन बुक बना सकते हैं और रिवर्स रेपो रेट से 40 bps पर RBI के साथ COVID बुक के बराबर पैसा रख कर सकते हैं. रिजर्व बैंक ने ऐलान किया है कि 35000 करोड़ रुपये की गर्वमेंट सिक्योरिटीज की खरीद (GSAP) का दूसरा चरण 20 मई को शुरू किया जाएगा. बता दें कि कोरोना की दूसरी लहर (Second wave of Corona) का प्रकोप बढ़ता ही जा रहा है. देश में रोजाना 3.50 लाख से ज्यादा कोरोना के नए मामले आ रहे हैं. वहीं, बीते 24 घंटे में 3400 से ज्यादा लोगों की कोरोना से मौत हुई है. इस बीच आज सुबह 10 बजे भारतीय रिजर्व बैंक (RBI) के गवर्नर शक्तिकांत दास

मीडिया को संबोधित कर रहे हैं. आज सुबह इसकी जानकारी RBI ने ट्वीट कर दी है.
प्रधानमंत्री मोदी ने लॉकडाउन को बताया था अंतिम विकल्प

प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने अब तक खतरनाक वायरस के प्रसार को रोकने के लिए लॉकडाउन लगाने को अंतिम विकल्प बताते रहे हैं.. इस हफ्ते की शुरुआत में भारतीय उद्योग परिसंघ के अध्यक्ष और कोटक महिंद्रा बैंक के मुख्य कार्यकारी अधिकारी (सीईओ) उदय कोटक ने कोरोना वायरस ट्रांसमिशन की चेन तोड़ने के लिए सरकार से आर्थिक गतिविधियों में कमी करने का विचार करने का आग्रह किया था.

RBI ने दूसरी लहर से निपटने को 50,000 करोड़ की मदद का किया ऐलान

रिजर्व बैंक ऑफ इंडिया के गवर्नर शक्तिकांत दास ने बुधवार की सुबह 10 बजे प्रेस कांफ्रेंस किया। आरबीआई गवर्नर ने प्रेस बात करते हुए कहा की सेन्ट्रल बैंक कोविड की परिस्थितियों पर नजर बनाए हुए है। उन्होंने कहा दुनिया के मुकाबले भारत में रिकवरी तेज हो रही है, लेकिन पहली लहर के मुकाबले दूसरी लहर ज्यादा खतरनाक है।

आरबीआई गवर्नर ने प्रेस कांफ्रेंस में कहा पहली लहर के बाद इकोनाॅमि में बेहतर रिकवरी देखी गई थी। उन्होंने उम्मीद जताई की अच्छे मानसून की वजह से गांवों में मांग बढ़ेगी। उन्होंने कोरोना की दूसरी लहर से लड़ने के लिए बैंकों द्वारा 31 मार्च 2022 तक अस्पतालों, ऑक्सीजन आपूर्तिकर्ताओं, वैक्सीन आयातकों, कोविड दवाओं के लिए 50,000 करोड़ रुपये के प्राथमिकता पर आधारित कर्ज की घोषणा की। केवाईसी को लेकर भी रिजर्व बैंक ने बड़ी छूट देते हुए वीडियो केवाईसी और नाॅन फेस टू फेस डाॅक्यूमेंट वेरिफिकेशन को बढ़ावा देने को कहा।

बैंकों को कोविड लोन बुक बनाने का निर्देश, साथ ही प्रायोरिटी सेक्टर लिए इंसेंटिव का ऐलान। आरबीआई ने 25 करोड़ रुपये तक कर्ज लेने वाले व्यक्तिगत, छोटे उधारकर्ताओं को ऋण के पुनर्गठन का दूसरा मौका दिया, यदि उन्हें पहली बार में इस सुविधा का लाभ न लिया हो तो। देश इस समय कोरोना की दूसरी लहर से जूझ रहा है। मंगलवार को महज एक दिन में 3 लाख 82 हजार से अधिक केस सामने आए, जो सोमवार की तुलना में करीब 28 हजार केस अधिक हैं। बता दें कि भारत में कोविड-19 के मामले दो करोड़ का आंकड़ा पार कर गए हैं और महज 15 दिनों में संक्रमण के 50 लाख से अधिक मामले आए हैं।

आरबीआई के गवर्नर के संबोधन की बड़ी बातें:

- कोविड-19 महामारी की दूसरी लहर में विभिन्न सेक्टरों को राहत उपलब्ध कराने के लिए आरबीआई ने रिजोल्यूशन फ्रेमवर्क 2.0 का ऐलान किया। इसके तहत 25 करोड़ रुपये तक का लोन लेने वाले लोग या छोटे कारोबारी लोन रिस्ट्रक्चरिंग की फैसिलिटी का लाभ उठा सकते हैं। हालांकि, इसके लिए जरूरी है कि उन्होंने पहले इस स्कीम का लाभ नहीं लिया हो।
- अगर उन्होंने पहले इस स्कीम का लाभ लिया है तो RBI ने बैंक और लेंडिंग इंस्टीच्युशन्स को प्लान में संशोधन करने और मोरेटोरियम की अवधि बढ़ाने की अनुमति दे दी।

- शक्तिकांत दास ने कहा कि रिजर्व बैंक कोविड-19 से जुड़ी उभरती परिस्थितियों पर अपनी नजर बनाए रखेगा। उन्होंने कहा कि केंद्रीय बैंक दूसरी लहर से प्रभावित देश के नागरिकों, बिजनेस इकाइयों और संस्थाओं के लिए यथासंभव कदम उठाना जारी रखेगा।
- COVID के कारण कारोबारी गतिविधियां ठप- सी पड़ गई हैं। कारोबारी इस वातावरण में कैसे अपने कारोबार को आगे बढ़ाएं इस पर गौर कर रहे हैं। नए तरीके सीख रहे हैं: शक्तिकांत दास
- जनवरी से मार्च के बीच Consumption बढ़ा है। साथ ही बिजली की खपत में भी तेजी आई है। Indian railways के माल भाड़े में बढ़ोतरी हुई है: आरबीआई गवर्नर
- PMI अप्रैल में 55.5 पर पहुंच गया जो मार्च से बढ़ा है। CPI बढ़ा है, जो मार्च में 5.5 फीसद हो गया। फरवरी में यह कम था: शक्तिकांत दास
- आरबीआई गवर्नर ने कहा, "दाल-दलहन, तिलहन और दूसरे जरूरी सामान के रेट में बढ़ोतरी दर्ज हुई है। ऐसा Covid के कारण सप्लाई चेन की सीरीज टूटने से हुआ है।"
- उन्होंने कहा, "भारत का एक्सपोर्ट मार्च में काफी बढ़ा है। भारत सरकार के आंकड़ों की मानें तो अप्रैल में यह तेजी से बढ़ा है।"
- दास ने कहा कि बाजार से सरकारी सिक्योरिटी को काफी अच्छा रिस्पॉन्स मिला है। RBI इस Tempo को आगे भी बढ़ाने की सोच रहा है, ताकि मुनाफे को भुनाया जा सके।
- आरबीआई गवर्नर शक्तिकांत दास ने कहा कि मानसून की स्थिति अच्छी रहने वाली है। IMD की मानें तो मानसून ग्रामीणों और शहरों की जरूरतों को पूरा करने में सफल रहेगा. इससे महंगाई की दर में कमी आएगी।

संदर्भ ग्रंथ :

1. <https://www.jagran.com/business/biz-rbi-governor-shaktikanta-das-address-live-updates-loan-moratorium-big-relief-to-borrowers-21616701.html>
2. <https://www.rbi.org.in/hindi/Home.aspx>
3. <https://hindi.news18.com/news/business/rbi-governor-live-rbi-governor-shaktikant-das-to-brief-media-on-5-may-2021-check-details-varpat-3578553.html>

निजाम राजवटी कालीन मराठवाड्याच्या सामाजिक व राजकीय स्थितीचा अभ्यास

डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.

ने. सु. बो. महा. नांदेड.

निजामाच्या हैदराबाद संस्थानात बहुभाषिक भुभागाचा समावेश होत होता. त्या भुभागांना त्यांच्या बोली भाषेवरून ओळखण्याची प्रथा कालौघात निर्माण झाली. या वरूनच मराठवाडा, तेलंगणा, कर्नाटक असे विविध भाषिक प्रदेश निर्माण झाले मराठवाड्याची कागदोपत्री नोंद इ.स. १८७० च्या सुमारास केलेली आढळते. निजामाचे मुख्यमंत्री सालारजंग प्रथम याने सन १८७० मध्ये राज्याची नव्याने जिल्हाबंदी करून त्यात मराठवाडी, मराठवाडा असे नाव दिले. औरंगजेबाच्या मृत्युनंतर निजामाने दक्षिणेत मोगलांची सुभेदारी फेकून दिली व १७२४ मध्ये स्वतःला सुलतान घोषित केले. अशा प्रकारे हैद्राबाद संस्थान चिनकीलीखान मीर कमरुद्दीन असफजहां अब्बल या माणसाने स्थापन केलेले आहे. निजामाची राजवट ही एक राजसत्ता होती, लोककल्याण हे काही या सत्तेचे उद्दिष्ट नव्हते. सत्ता, आकांक्षा हाच या राजसत्तेचा पाया होता. १ मे १९६० रोजी आजचा महाराष्ट्र अस्तित्वात आला. थोडक्यात स्वातंत्र्योत्तर भारतात दक्षिणेकडील बहुतांश राज्य बहुभाषिक होती. त्यामुळे प्रशासन चालविण्यात गोंधळ व अडचणी निर्माण झाल्या होत्या. सर्वच भाषिकात शासनाविरुद्ध असंतोष घुसमटत होता. देशभर भाषिक राज्यांची मागणी करणारी आंदोलने उभी राहू लागली. त्यातून तत्कालीन राष्ट्रीय नेत्यांनी मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र निर्माण व्हावा यासाठी कंबर कसलेली दिसून येते. महाराष्ट्राच्या निर्मिती सोबतच प्रादेशिक अस्मितेतून नव्याने नेतृत्वाची उभारणी झालेली दिसते.

मराठवाडा त्याचाच एक प्रादेशिक व प्रशासकीय विभाग आहे. आजचा मराठवाडा हा औरंगाबाद, बिड, जालना, लातूर, परभणी, उस्मानाबाद, नांदेड व हिंगोली जिल्हा धरून आठ जिल्ह्यांचा आहे. १९५६ मध्ये मराठवाडा महाराष्ट्रात विलीन झाला. तरी 'मराठवाडा' हे त्याचे प्रादेशिक नाव अद्यापही कायम आहे.

निजामाच्या काळात मराठवाडा निजामाच्या राज्यांतर्गत होता. तर निजाम मोगलांचा अविभाज्य घटक होता. निजामाच्या राज्यात हिंदू, मुस्लीम, ख्रिश्चन व पारशी असे चार धर्मांचे लोक रहात असत मात्र त्यात हिंदू संख्येने जास्त होते. अल्पसंख्यांक मुस्लीमांना राजाश्रय असल्याने त्यांचा प्रभाव अधिक होता.

समाजामध्ये जाती, जमाती होत्या. प्रत्येक जातीत श्रेष्ठ, कनिष्ठ पणा होता. अतिशुद्ध वर्णातील जातींना गावकुसाबाहेर रहावे लागत असे. आपला पंपरागत व्यवसायच प्रत्येकाला करावा लागत असे. समाजात जातीयतेची तिब्रता अधिक होती. मराठवाड्यातील समाज जीवन जातीयतेच्या गाळात रुतलेले होते. सामाजिक बंधनामुळे, अस्पृश्य वर्ग हा उपेक्षित राहिला आणि भरडला गेला. कुटूंबामध्ये स्त्रीयांना दुय्यम स्थान होते व उच्च वर्गातील स्त्रीया पडदा वापरत असत. स्त्रीने केवळ आदर्शमाता व उत्तम गृहिणी या भूमिका पारपाडाव्यात ही समाजाची अपेक्षा होती. स्त्रीया शारिरीक व बौद्धिक दृष्टीने कनिष्ठ लेखल्या जात. म्हणून त्यांच्यावर फारसा विश्वास ठेवीत नसत. विधवा विवाहास सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती. घटस्फोट समाजास मान्य नव्हता. अशा प्रकारची अवस्था त्या काळातील समाजाची होती. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला. २८/११/१९४९ रोजी भारतीय राज्यघटनेस मान्यता देण्यात आली. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने संसदीय शासन पध्दतीचा स्विकार केला. २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय राज्य घटनेची अंमलबजावणी सुरु झाली. राज्यघटनेनुसार भारतीय नागरिकांना स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले. राज्यातील सर्वांना शिक्षणाची दारे खुली झाली. घटनेनुसार सामाजिक समता प्रस्थापित होऊ लागली. यातच १९५१-१९५२ साली भारतात पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाली. भारतीय राज्यघटनेनुसार सर्वच जाती, धर्मातील लोकांना राजकारणात सहभागी होण्याचा अधिकार मिळाला. देशातील नागरिकांना एक व्यक्ती एक मत, एक मत एक मुल्य या धोरणानुसार भारतातील सर्व नागरिक राजकीय दृष्ट्या समान गणले जाऊ लागले. राज्यघटनेच्या कलम १२ ते ३५ नुसार भारतीय जनतेस मुलभूत हक्क प्रदान करण्यात आले. लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकांच्या प्रतिनिधीन मार्फत राज्यकारभार पहिला जातो, कारण लोकप्रतिनिधीना लोकांच्या प्रश्नांची जान असते. तसेच लोकांच्या इच्छा, आकांक्षा, गरजा याची माहिती असते.

संदर्भ सूची :

१. गायकवाड टि.एन., महाराष्ट्रातील स्थानिक प्रशासन, स्वप्नाली प्रकाशन अहमदपूर, जून २००३.
२. गोळविलकर शिला, तळपुळे मालती, सामाजिक प्रभाव आणि नेतृत्व, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, २००४.
३. चौधरी नारायण, आपटे अविनाश, ग्रामीण राजकारण आणि ग्रामीण संस्कृती, (सो. २९२) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
४. जैन पुखराज, फाडीया बी.एल., आधुनिक राजनीतिक सिद्धांत, साहित्य पब्लिकेशन, आग्रा २००३.
५. झा. देवचंद्र, अनुवाद ; सराफरा. सो., बागुल एकनाथ, महात्मा गंधी, कॉंग्रेस आणि भारताची फ़ाळणी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

